

HATCH
GRAD
DK
680
.A94
v.93

ԱՂԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՉԳ.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՆԱԿԱՆ

ԵՒ

ԻԻՐ ԴՊՐՈՑԸ

ԳՐԵՑ

ԴՈԿՏ. Հ. ՀԱՄՍՋԱՍՊ ՈՍԿԵԱՆ

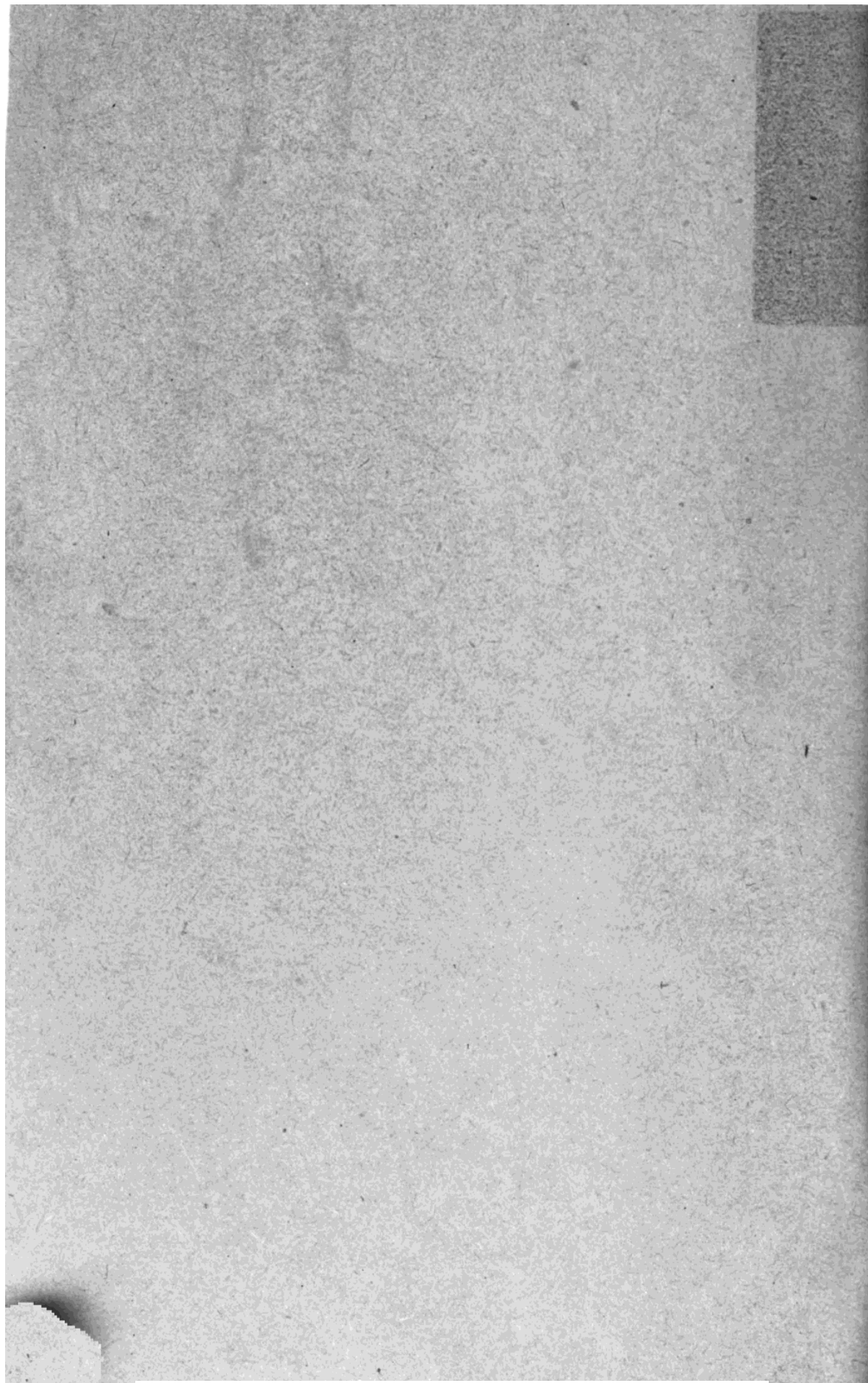
ՄԻԽԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԻԽԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1922

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՆԱԿԱՆ

ԵՒ

ԻԻՐ ԴՊՐՈՑԸ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՉԳ.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՆԱԿԱՆ

ԵՒ

ԻԻՐ ԴՊՐՈՅԸ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1922

Hovhannēs Vanakan ew iwr
dprots'e

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՆԱԿԱՆ

ԵՒ

ԻԻՐ ԴՊՐՈՅԸ

— — —

ԳՐԵՑ

ԴՈԿՏ. Է. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՈՍԿԵԱՆ

ՄԻՒԹ. ՈՒՆՏԵՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1922

65 219 AA 3413
M61
07/08 02-013-01 DHC THE Group

GRAD

DE

680

A94

V.93

Ա Ջ Դ

Գրկոյքս, որուն « Յովհաննէս Վանական եւ իւր դպրոցը » խորագիրն ենք տուած, մեր առջեւը կը պարզէ Յովհաննէս Վանականի եւ անոր գրագէտ աշակերտներու՝ Վարդան Արեւելցւոյ, Կիրակոս Գանձակեցւոյ եւ Մաղաքիա արեղայի կենսագրութիւններն ու հեղինակութիւնները: Գրեթէ մէկ ու կէս տարւոյ ընթացքի մէջ մաս առ մաս տարբեր վերնագիրներով հրատարակուած է երկս Հանդէս Ամսօրեայ ուսումնասիրութիւն մէջ¹: Արդ (փոքրիկ յաւելումներով եւ փոփոխութիւններով) զայն հանրութեան աւելի մատչելի ընելու նպատակէն դրդուած՝ ի լոյս կ'ընծայեմ առանձին:

¹ Հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ 1921, էջ 41, 163, 364, 458, 564. 1922, էջ 89, 214, 221:

Որչափ ալ ջանացած եմ գրութիւնս
կատարեալ ընելու, սակայն վախճանիս
չեմ հասած, վասն զի ինձմէ անկախ
պատճառներու հետեւանքով չեմ կրցած
օգտուիլ մի քանի աղբիւրներէ: Բայց այսու
ամենայնիւ կը յուսամ թէ՝ սակաւիկ մը
նպաստած ըլլամ հայկական մատենագրու-
թեան պատմութեան, ի հարկէ ԺԳ. դա-
րու պատմութեան եւ այն Հայաստանի մէջ:

Հ. Հ. Ո.

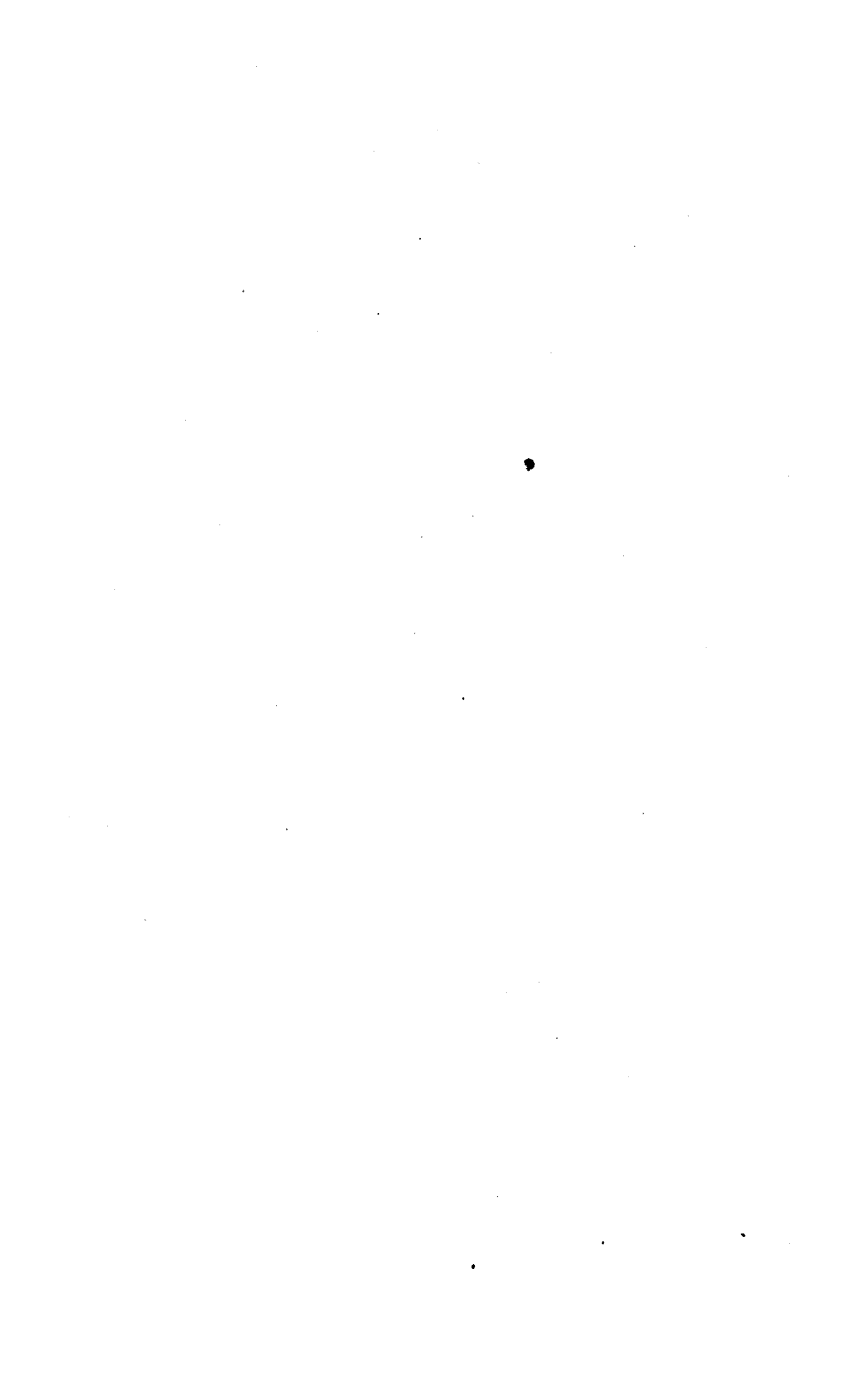
ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

—

Էջ

Ազդ	Գ	Ե-Ջ
Բովանդակութիւն		Է
Յառաջարան		1-3
Ա. Յովհաննէս Վանական		
1. Կենսագրական գծեր		4-20
2. Գրական գործեր		20-37
Բ. Վարդան Արեւելցի		
1. Կենսագրութիւն		37-53
2. Գրութիւններ		53-91
Գ. Կիրակոս Գանձակեցի		
1. Կենսագրական տեղեկութիւններ		92-101
2. Պատմագրութիւն		102-113
Դ. Մաղաքիա արեղայի՝ Պատմութիւն արգին		
Նետողաց		114-122

—

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԻՒՐ ԴՊՐՈՑԸ

Հիմնարկութեամբ Նոր Գետկայ դպրոցի՝ Մխիթար Գօշ գիտութեան նոր կենդրոն մը հաստատեց Հայ Աղուանքի մէջ, ուր այնուհետեւ ուսումնատենչ պատանիներու ուշադրութիւնն ուղղուեցաւ՝ իբրեւ գիտութեան նոր վառարանի մը: Հաղբատ-Սանահին կամաց կամաց սկսան նսեմանալ նոր Արեւելքի արշալոյսին: Գոնէ ԺԳ դարու առաջին կէսին մեծ նշանակութիւն կը ստանան Գետկայ եւ Խորանաշատի մենաստանները, որոնց մէջ Մխիթար Գօշ եւ անոր աշակերտը վանական գիտութեան նոր շարժում մը յառաջ կը բերեն: Արդեամբք ալ դարուս մեր նշանաւորագոյն դէմքերը՝ վանական, վարդան, Նիրակոս, Մաղաքիա Աբեղայ... կը հանդիսանան այս դպրոցներու ծնունդներ, որոնք այնպէս մեծ դեր կը խաղան դարուս գրական բեմին վրայ:

Գրական նոր շարժում մը յառաջ եկաւ Հայաստանի այս խուլ անկիւնը, հակառակ անոր որ դարուս պատմական խռովայոյզ երեւոյթներն իրենց զարկն այս կողմերէն առին: Մոնկոլական ցեղերու արշաւանքը կ'ուզեմ ակնարկել, որոնք հիւսիսէն ճանապարհ յորդեւելով

եկան եւ Աղուանք առաթուր կոխելով յառաջեցին դէպի Փոքր Ասիա:

Մեզի համար անըմբռնելի է թէ ինչպէս հնարաւոր դարձաւ այս գրական շարժումը ստեղծել դարու մը մէջ, ուր աշխարհն ամենայն սովի ու սրածովածեան մատնուեցաւ նորանշան նորադէմ ազգի մը սմբակներու տակ: Մինչդեռ ազգը գլխովին իւր օրհասին մատնուած ամէն միջոցով ինքնապաշտպանութեան դիմած էր, խումբ մը գաղափարակիցներ գիտութիւնը փրկելու, մանաւանդ թէ գիտութիւնն ի նորոյ մշակելու անձնանուէր քարոզիչներ իրենք զիրենք կ'ուխտեն:

Յովհաննէս Վանական վարդապետն է ատոնց պարագայուիսը, դէմք մը որ հակառակ ամէն դժուարութեանց, հակառակ ձախող հետեւութիւններու կրկին երեքկին կուրծք կուտայ ամէն խութերու, կը դիմագրաւէ, որպէս զի իր գաղափարին կարենայ անթերի հասնիլ: Կը կերտէ խորանաշատի վանքը մեծ զոհողութիւններով, Խաթարաց արշաւանքները կը քանդեն զայն. կը հաւաքէ աշակերտներ, անոնք ալ կը ցրուին ու կը գերուին, բայց նա իւր գործքին գլուխն է, ինքն իսկ գերութեան մէջ կ'իյնայ եւ կը կրէ վայրագ զօրավարին հարուածները — բայց չի կասիր իւր նպատակէն — հալածանքի մէջ քաջարի հովիւ է, տառապանաց մէջ անխոնջ ուսուցիչ է: Խորանաշատի կիսակործան պարիսպներն ի հեծուկս աշխարհաւեր բռնակալին կրկին կը նորոգէ եւ բազմած իր ուսուց-

չական աթոռին վրայ կ'որոտայ խաւարին դէմ,
կը քաջալերէ, կը հեղինակէ . . . :

Դէմք մը, աննկուն հոգի մը, որպիսի քիչ
անգամ կ'ընծայէ հայ պատմութիւնը: Իբրեւ
այսպիսի շատ հետաքրքրական է յերեւան հա-
նել անոր գործունէութիւնը որ մեր ցեղին պատ-
մութեան նշանաւոր գծերէն է: Պիտի ջանամ
հետագայ սուղ տողերու մէջ ներկայացնել
զինքը եւ իւր դպրոցը հիմնուած ժամանակակից
աղբիւրներու վրայ:

Վարդան Արեւելցի, Կիրակոս Գանձակեցի
եւ Մաղաքիա Աբեղայ՝ վանականի այս երեք
արդիւնաւոր աշակերտներն աւանդած են գլխա-
ւորաբար անոր կենսագրութիւնը եւ դպրոցին
վիճակը: Բայց նաեւ Յայսմաւուրքի¹ մէջ պա-
հուած է անոր համառօտ վարքը՝ յօրինուած
վերոյիշեալ աղբիւրներու ազդեցութեան տակ՝
ոչ խոտելի նորութիւններով:

¹ Հմմտ. Հ. Ալիշան Հայապատում Բ, 513: Հ. Տա-
շեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Միւ-
թարեանց ի վիեննա, Վիեննա 1895, Թ. 7, 10, 213, 219,
437: Յայսմաւուրքներու մասին կարեւոր է Հ. Ակիւնեանի՝
Նիւթեր հայ վկայաբանութեան ուսումնասիրութեան հա-
մար. Վիեննա 1914, էջ Է-ԺԲ:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՆԱԿԱՆ

—

1.

Կենսագրական գծեր:

Յովհաննէս Վանական վարդապետի¹ ծննդեան տարւոյն եւ որրանին մասին վարդան Արեւելցի ու Կիրակոս Գանձակեցի պատմագիրները Մաղաքիա արեղայի հետ որեւիցէ ակնարկութիւն մը չեն ըներ: Հաստատուն բռնելով Կիրակոսի այն խօսքը թէ՝ «Հասեալ ի բարիոք ծերութիւն, ալեւորեալ եւ լի աւուրք»², 1251ին նա իր մահկանացուն կը կնքէ, Սամուէլ Անեցւոյ պատմութիւնը շարունակողին³ հետեւելով ընդունելու է թէ նա եօթանասունամեայ հասակին մէջ կը մեռնի: Ասկէ այն եզրակացութեան կարելի է յանգիլ թէ Յովհաննէս 1181ին աշխարհիս լոյսը կը տեսնէ: Անոր «Տաւուշեցի յորջորջումը զմեզ կը մղէ Տաւուշ գաւառի մէջ ծննդեան քաղաքը եւ կամ գիւղն որոնել, որ սակայն կը մնայ անծանօթ, վասն զի Յայս-

¹ Անոր կենսագրութեան ու գրական գործունէութեան վրայ ընդհանուր տեսութիւններ համա. Հ. Ալիշան՝ Հայապատում, Ա. մասն, էջ 258. Հ. Զարբանէլեան՝ Հայկական հին գրութեան պատմութիւն Ա՝, էջ 730. նաեւ Սրբազան Հայկազունք. Վենետիկ 1902, էջ 146:

² Կիրակոսի Գանձակեցւոյ համառօտ պատմութիւն, Վենետիկ 1865, էջ 198:

³ Սամուէլ Անեցի, Ժամանակագրութիւն (շարունակող), Էջմ. 1893, էջ 150:

մաւուրքներն ալ միայն “էր յաշխարհէն Աղուանից, ի Տաւուշ գաւառէն”¹, ըսելով գոհ կ’ըլլան:

Մեզ ծանօթ է համանուն Յովհ. Տաւուշեցի մը (Կիր. 106), որ կարելի չէ ասոր հետ նոյնացնել, վասն զի նա Մխիթար Գօշի վարպետն է, իսկ մերը Գօշի աշակերտն է: Մխիթար Գօշ առ ոտս Տաւուշեցւոյս իր գիտութեան ծարաւին յագուրդ չի գտներ եւ մինչեւ Սեաւ լեռ իր քայլերը կ’աղղէ: Ի վերջոյ դադար կ’առնու Գետիկ վանքի մէջ, որ սակայն երկրաշարժի հետեւութեամբ կը կործանի. այն ատեն Զաքարիա Սպասալարի Իւանէ եղբօր հրամանով Տանձուտ ձորի մէջ Նոր Գետիկ մենաստանը կը հիմնուի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցւով: Այս տեղ Մխիթար իր ուսուցչական բեմը կը հաստատէ եւ իր անունն մինչեւ ցարդ ու ասկէ վերջ ունեցած գործունէութեամբ կը հռչակուի: Գիտութեան անձնատուր պատանիներ զինքը կը շրջապատեն: Ասոնց մէջէն Կիրակոս (112—113) երկու հոգւոյ անունները կու տայ. մին է՝ Թորոս՝ “ի սահմանացն Մեղիտինոյ, հայր նորա հայկական եւ մայրն ասորի”, իսկ երկրորդն է Յովհ. Վանական, զոր ծնողքն ի Ճիղմ տիօց վանական վիճակի կը սահմանեն. “եւ ծնողքն նորա նուիրեցին զնա Աստուծոյ”²:

Մեր Մատ. Թ. 7 Յայսմաւուրքին³ համե-

1 Հ. Ալիշան՝ Հայապատում, Բ. էջ 513 (փոքրագիր):

2 Անդ, էջ 513:

3 Հ. Յ. Յաչեան, Յուլյակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա 1895, էջ 39:

մատ նախ քան առ Մխիթար գալը՝ Վանական նախ “անաւ առ երէց եղբաւր իւրում, որոյ անունն էր Պօղոս, կուսան եւ սուրբ քահանայ, եւ եղեւ ուսումնասէր յոյժ եւ ձեռնադրեցին զնա քահանայ եւ (ապա) թողեալ զերկիր ծննդեան իւրոյ գնաց առ մեծ վարդապետն Մխիթար, զոր Գօշ անուանէին, ի վանքն Գետիկ,, : Իսկ ուրիշ Յայսմաւուրքներու (Հայապատում Բ, էջ 513) համաձայն՝ նա Գետիկ վանքի մէջ թր Պօղոս եղբոր քով կը հրահանգուի եւ քսանամեայ քահանայ կ’ըլլայ (1201) եւ ապա կը մտնէ “յաշակերտութիւն մեծափառ վարդապետին Գօշի Մխիթարայ,, : Կարծեմ աւելի ընդունելի է առաջինն, վասն զի եթէ Վանական քահանայ ձեռնադրուելէն յառաջ ի Գետիկ էր, ապա եւ աշակերտած է Գօշի եւ նորէն մտնելու հարկ մը չկար :

Վանքէս առած է նա Գետիկցի յորջորջումը : Իսկ “Վանական,, անուան համար Հայկազեան Բառագիրքը մեկնութիւնս կու տայ. “Յովհաննու վարդապետի վանական կոչեցելոյ որպէս Վանաշէն եւ Վանահայր, (Ա, էջ 19), որ թէեւ հաստատուն հիման վրայ չէ, բայց շատ հաւանական կարծիք մըն է եւ ընդունելի միանգամայն : Բայց կը դիտեմ որ այդ ժամանակ իբրեւ անուն ալ գործածական էր¹ յորջորջանքս :

Վանական Մխիթար Գօշի թեւերուն տակ գոհացուցիչ կրթութիւն մը կ’իւրացընէ, մա-

1 Հմմտ. Վանական Բջնոյ եպիսկոպոսն. Կիր., էջ 174 :

Նաւանդ “ուսաւ ի նմանէ զամենայն մեկնութիւնս
 չին եւ Նոր Կտակարանաց աստուածային Գրոց,
 (Հայապատում, էջ 513): Գօշ վարդապետա-
 կան աստիճանն ընդունած էր Յովհաննէս
 Տաւուշեցի վարդապետէն եւ երբ իր ուսումնա-
 սէր աշակերտն այլ եւս գիտութեան մէջ մար-
 զուած կը զգայ՝ կը շնորհէ անոր վարդապե-
 տական գաւազանը (անդ): Այս տեղի ունեցած
 ըլլալու է 1206—1213ի միջոցները. վասն զի
 քանի մը տարի ուսման տալու է, իսկ 1213էն
 անդինն ալ չի կրնար պատահած ըլլալ, քանի որ
 այդ տարւոյն Մխիթար կը մեռնի ինչպէս Աի-
 րակոս կ’աւանդէ. “Եւ եղեւ վախճան Նորա
 ի վեց հարիւր վաթսուն եւ երկու թուին,
 (Աիր., էջ 115):

Ալ “եղեալ կատարեալ գիտնական,
 (Հյպտմ., էջ 513) հրաժեշտ կ’առնու Վանա-
 կան Գետիկ մենաստանէն եւ կը մեկնի հայրենիք:
 Հոս հանդէպ Երգեվանից բերդին եւ ի թիկանց
 Գարդմանայ կը կառուցանէ վանք մը “որ կոչի
 Խորանաշատ եւ վասն յոլով եկեղեցեացն որ
 ի նմա ընկալաւ զանունն... առնէր նա շի-
 նուածս երեւելիս, գաւիթ շինելով ի կոփածոյ
 վիմաց եւ դուռն մեծ եկեղեցւոյն, զոր իւր իսկ
 շինեալ էր” (Աիր. 197): Համանման է հւ
 Յայսմաւուրքներու վկայութիւնն. “Եւ շինեաց
 փառաւոր վանք մի սրբատաշ վիմօք բազմա-
 խորան գմբեթաւոր եւ հրաշագարդ եկեղեցիս
 եւ անուանեաց զայն Խորանաշատ” (Հյպտմ.,
 էջ 513):

Որովհետեւ վանքիս շինութեան մէջ իրրեւ
հիմնարկուի վանականի միտքն ու ճաշակն ալ
իւրովսանն գործակցած են, ուստի ներուի մեզ
սակաւիկ մը վանքիս ճարտարապետութեան վրայ
ծանրանալ: “Կառուցեալ է վանքս համակ տո-
րոնագոյն սրբատաշ պատուական քարով չորս
կամարների վրայ, որոնց գլխին կանգնած մի
գեղեցկաձեւ կաթուղիկէ: Տաճարս հրաշալի է
Գանձասարից յետոյ, ունի աւագ եւ չորս փոքր
խորան, երկու խորհրդանոց, երկու դուռն,
13 մետր երկարութիւն, 10 մետր 55 սանթիմ
լայնութիւն: Աւագ խորանի ստորոտով, դասա-
հայեաց կլոր երեսին վերայ շինուած են տասն
փոքրիկ, գեղեցիկ ու խորանաձեւ կերտուածներ:
... Վանքս իւր արեւմտեան կողմին կից ունի
հրաշագանգաւիթ կառուցեալ չորս միապաղաղ
եւ կլոր սիւնների վերայ՝ նոյնպէս շինուած սըր-
բատաշ քարով: ... Մենաստանս ունի եւ շրջա-
պարիսպ¹”, Ահա թէ ինչպէս Կիրակոսի ու Յայս-
մաւուրաց խօսքերն նոր ականատեսին վկայու-
թեամբ կը հաստատուին:

Նորակառոյց վանքին շինութեան նպաս-
տողներ եւ այցելութեան եկողներ պակաս չեն,
այս կը հաւաստեն հետեւեալ քանի մ'արձա-
նագրութիւնները, որոնց մէջ յիշուած անանուն
“վարդապետն” հարկաւ վանական ըլլալու է,
քանի որ ժամանակը յարմար կու գայ եւ մե-

1 Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարեան, Արցախ.
Բաղու 1895, էջ 322:

նաստանին առաջնորդութեան ղեկն ալ իր ձեռքերուն մէջն էր:

“ՈԿԵ. ես Արրահամ Կանաչհողեցի եւ ամուսին իմ միաբանեցաք Խորանաշատու Աստուածածին, ետու զծախս խորանիս եւ Վարդապետն հաստատեաց ինձ ք ժամ ի տաւնի սուրբ Գրիգորի անխափան¹։”

“ՈՀԵ. ես Անդրէաս աւագ երեց Գետարակուց միաբանիցա ի... Աստուածածինս եւ Վարդապետն հաստատեաց ինձ Դ. սեղան պատարագի նոյն կիւրակէին անխափան²։”

“ՈԿԹ. ես Աւելդար Ատրժեցի (Քաջիկեան ունի՝ Ուռծեցի) միաբանեցայ Խորանաշատ սուրբ Աստուածածնիս եւ ետու զծախս այսմ խորանիս յիշատակ ծնողաց եւ եղբարց իմոց Շաւուրին (Քաջիկեան՝ Նաւուտին) եւ Ապիրատին եւ վարդապետն հաստատեաց ք ժամ յայսմ խորանիս, Ա. ի տաւնի Վարդավառին եւ Ա. Վարագայ խաչին անխափան³։”

“ՈՀԱ. Մին սեղան պատարագ մատչի Յովսէփ քահանայիս յաւուրն Համբարձման Փրկչին անխափան⁴։” Կան դեռ ուրիշ արձանագրութիւններ, որոնց տարեթիւը տրուած չէ։

Յառաջ բերենք եւ հետեւեալ յիշատա-

¹ Բարխուդարեան՝ Սրբախ, էջ 323. հմմտ. եւ Արձագանք 1888, էջ 87, ուր սկիզբն է՝ ՈԿԵ. ես կամաւն ամենակալին Յաջողեցի...:

² Սրձուղանք 1888, էջ 87:

³ Բարխուդարեան՝ Սրբախ, էջ 323: Արձագանք 1888, էջ 87:

⁴ Անդ, էջ 323: Արձագանք 1888, էջ 87:

կարանն, որ մագաղաթեայ Աւետարանի մը մէջ
կը գտնուի. “Անէնի աղախին Բրիստոսի դուստր
Ջաջույ Խաղբակեանց ամուսին Կուկին որդւոյ
Աբասայ Սեւատեանց իշխանազեանց միաբանե-
ցայ Խորանշատոյ սուրբ Աստուածածինս...
եւ ետու զծախս Ս. Աւետարանիս ստանալ
զսա... ի ժամանակս Թագաւորութեան դստեր
Քամարին Թողին Գէորգեայ, եւ ի տէրութեան
Այրարատեան Նահանգին եւ Խաչենոյ մինչեւ ի
կողմանս Չարեքին Աթաբակ Իւանէի, յայսմ
ժամանակի ինքնակալ տանս Ռսնա Վահրամ եւ
Ասադն եղբայր իւր: Ի հայրապետութեան
Տեառն Յովանիսի ի ՈՀԳ (1224) Թվականիս
եւ շինող եւ առաջնորդ վանիցս Վանական
վարդապետն հաստատեաց ինձ աւուր մա-
հուան իմոյ Ա. Բառասունք. Ը. աւր անբիծք եւ
յամէն տարի Ա. աւր ժամ յիշատակ ինձ...¹:
Ասկէ յառաջ կամ վերջն է հետագայ յիշա-
տակարանս ալ. “Արդ գրեցաւ սաղմոսարանս եւ
գիրքս ժամատեղաց ձեռամբ Եսայի գրչի ի յեր-
կիրս Տայուշ եւ ի գիւղս որ կոչի Թաւուշ ընդ
հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս. ի կաթողի-
կոսութեան տեառն Տէր Յովանիսի (Աղուանից,
1195—1235), յաթոռս Խորանշատի եւ Վա-
նական վարդապետի, ի հայրապետութեան Տէր
Յոհան արհիեպիսկոպոսի. ի Թուականութեան
ՌՀԻ²”:

¹ Սրուանձտեանց՝ Թորոս Աղբար, Բ. Կ. Պոլիս 1885,
էջ 272:

² Սարգսեան Հ. Բ., Մայր Յուլիան, էջ 288: Թուա-

Որոշ կարելի չէ ըսել թէ Խորանաշատ վանքի հիմնարկութեան տարին երբ է, վասն զի անոր մէջ գտնուած արձանագրութիւններու մէջ այդ դրոշմուած չէ կամ գէթ ինծի՝ անծանօթ կը մնայ: Բայց վերոյիշեալ երկու արձանագրութիւններէն («ՈԿԵ. ԵՍ ԱՄՐԱՏԱՄ ԿԱՆԱՅՏՈՂԵՅԻ...» եւ «ՈԿԹ ԵՍ ԱԼԵԼԴԱՏ...») կը միտիմ հետեւեցնել թէ վանքին եկեղեցին այդ թուականներուն դեռ բոլորովին չէր աւարտած եւ ԱՄՐԱՏԱՄ ու ԱԼԵԼԴԱՏ դրամական նպաստ կ'ընձեռեն Խորաններուն շինութեան համար: Ուստի կարելի պիտի ըլլայ մենաստանիս հիմնարկութեան տարին մերձաւորապէս 1215—20 զնել: Զալալեան ՈԽ ԹՈՒԻՆ ուրեմն 1191ին կը կարծէ թէ վանքը շինուած է¹: Խօսք մը որ հերքուելու պէտք չունի, քանի որ մինչեւ ցարդ ըսածներս ասոր դէմ կը բողոքեն:

Վանականի հոս ունեցած գործունէութեան եւ գիտութեան համբաւը կը տարածուի շրջակաները եւ վանքին մէջ աշակերտներու հոծ բազմութիւն մը կը խռնի: Ստուգութեամբ չեմ կրնար ըսել թէ անոնց թիւը որչափի՞ր կը հասնէր, սակայն այսչափը ստոյգ է թէ հետեւեալ անձինք առ ոտս Վանականի հետեւեցան գիտութեան կամ ի Խորանաշատ կամ այլուր.

Կանս կամ ընթերցանութեան եւ կամ տպագրութեան սխալ է եւ կարդալու է ՈՂԲ կամ ՈՂԹ: Եթէ վերջինն է ճիշդն այն ատեն կը հետեւի թէ Խորանաշատի աւերումը (քիչ վերջ) 1230 էն յետոյ է:

1 Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան. Ա. Թիֆլիս 1842, էջ 162:

Վարդան Առեւելցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Մաշաքիա արեղայ, Առաքել, Յովսէփ¹, Ստեփանոս Աղթամարցի², Սոսթենէս, Մարկոս քահանաներն, որոնք իրմէ վարդապետական իշխանութիւնն կ'ընդունին (Կիր. 130) եւ իր ազգականներն Գրիգորիս ու Պօղոս: Առաջնոյն նկատմամբ Կիրակոս կը հաւաստէ (Կիր. 200) թէ վանականի «ազգական» էր, սակայն թէ արեան ինչ կապով կապուած էր, այդ կը լուէ, իսկ զՊօղոս «եղբորորդի», կ'անուանէ: Արդեօք այս Պօղոսն այն չէ՞ որ Յայսմաւուրքներու մէջ անոր երէց եղբայրը կը կոչուի: Եթէ ժխտական կը հնչէ պատասխանն այն ատեն ուրիշ կէտ մը կը լուսաբանուի, այս է՝ նա իր Պօղոս երէց եղբորմէ զատ ուրիշ իղբայր մ'ալ ունէր, որուն զաւակը Պօղոս անունը կը կրէր: Վերջինս ինծի աւելի հաւանական կ'երեւայ երբ Կիրակոսի Պատմութեան մէջ կ'ընթեռնուի. «Հրամայեաց եւ վարդապետին ի վանս կալ. եւ եղբորորդի մի էր նորա քահանայ Պօղոս անուն, հրամայեաց գալ ընդ մեզ զկնի նորա: Իսկ վարդապետն խնայեաց յեղբորորդին իւր, զի մանուկ տիօք էր» (էջ 132): Անոր ուրիշ մէկ եղբորորդին ալ է՝ Տէր Մարգարէ, որ առ Գրիգորիս կաթողիկոս գրուած թղթին (1294) տակ կը ստորագրէ³:

¹ Մաշաքիայ արեղայի՝ Պատմութիւն վասն ազգին՝ Նետողաց, ի լոյս ընծայեաց Բ. Պ., Ս. Պետերբուրգ 1870, էջ 12:

² Այինեան Հ. Ն., Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա 1920, էջ 40—41:

³ Պատմութիւն Նահանգին Սիսական Ստեփաննոսի Օրբէլեան. Բ. հտր. Փարիզ 1859, էջ 209:

Երկար ժամանակ Խորանաշատի մէջ Վանական իւր աշակերտներուն կրթութեան եւ գրական զբաղումներու կը նուիրուի, մինչեւ որ 1225ին Սուլթան Զալալեփի զինուորները Վրացիներն ի պարտութիւն մատնելով արձակ-երասանակ կը սկսին ասպատակութիւններ ընել եւ այրեացաւեր գործել, այն ատեն ինքզինքն անապահով զգալով Խորանաշատի մէջ՝ կը ստիպուի հեռանալ, վասն զի այն ալ Խորասանի Սուլթանին հէներէն կ'աւերուի: Կը մեկուսանայ անիկա Տաւուշ բերդի հարաւային կողմերն՝ «եւ անդ դադարէր գաղտութեամբ» (Կիր. 129): Հոն Լորուտ գիւղին քով քարայրի մը մէջ կը բնակի եւ «զետեղեալ ժողովեալ ըստ զորեանս» (Կիր. անդ) կը զբաղի, մինչեւ նորէն աշակերտներ զինքը կը բոլորին: Ունկնդիրներու համար քարայրն անձուկ կու գայ եւ նա կը ստիպուի այրէն իջնալ ստորոտը սենեակներ ու եկեղեցի մը կառուցանել տալ: Այս տեղ ալ ապականիչ քայլերը կը մերձենան. Մօլար Նուին իր հրոսակներով հարեւան գիւղերն ու աւանները կը գերփէ եւ բնակիչները յուսակտուր կը խուժեն Վանականի սենեակներն՝ «եւ լցաւ արամբք եւ կանամբք եւ մանկտուով այրն» (Կիր. 130): Թաթարական բանակը կը պաշարէ այրը, ներսը սովալլուկ ու ծարաւէն պասքած ժողովուրդն վարդապետէն միայն օգնութիւն կը յուսայ: Վերջինս ընկերակցութեամբ իր Սոսթենէս ու Մարկոս աշակերտներու Մօլար Նուին առջեւ ելլելով ժողո-

վրդեան կեանքի ապահովութիւն կ'ընդունի, իսկ ինքն իբր կալանաւոր կը պահուի: Աղէխարչ է գերութեան այդ օրերուն վարդապետիս ու իր աշակերտին՝ Կիրակոսի կրածն ու տեսածը (Հմմտ. Կիր. 131—135): Յարատեւ թախանձալից աղերսանքներէ յետոյ վերջապէս վանականի կը յաջողի իւր ազատութիւնը ստանալ. 80 (ըստ վարդանայ 50¹) դահեկանով (Կիր. 135), զոր կը հատուցանէ Գագայ բերդի քրիստոնեայ բնակչութիւնը (վարդ. 146): Գերութիւնէ կ'ազատի 1236 ին ինչպէս վարդանայ խօսքերէն կարելի է ստուգութեամբ հետեւցնել, վասն զի վերջինս կ'աւանդէ թէ անիկա փրկանաւորութիւնէ վերջ դեռ «ամս հնգետասան» կ'ապրի եւ 1251ին կը վախճանի (վարդ. 146): Ասով անոր գերութեան տարին ալ կրնանք 1235—1236 դնել: Այս միջոցին արդէն նա բաւական տարիք ունէր, ինչպէս ինքնին իսկ կը խոստովանի. «Այր ծեր եմ եւ հիւանդ» (Կիր. 133), հետեւաբար հարկը կը զգար այնպիսի տեղ մը վերստին իւր նիստը հաստատել, ուր կարենար ալեւոյթն անդորր անցնել: Խորանաշատ վանքը չէր կրնար մոռնալ, Հոն դիմելով պէտք եղած նորոգութիւններն ու նոր շինութիւններ կ'ընէ եւ կրկին «զբան վարդապետութեան ուսուցանէր այնոցիկ, որ ժողովեալ էին առ նա յամենայն գաւառաց» (Կիր. 199): Բայց նախ քան Խորանաշատի մէջ հանգչելը

¹ Հաւաքում պատմութեան, վենետիկ 1862, էջ 146:

անիկա ժամանակ մ'ալ դեգերած է ի Թիֆլիզ (1236 ին), այս կը հաստատէ իւր իսկ ինքնագիր յիշատակարանը զոր վերոյիշեալ Անէնիի Աւետարանին մէջ ի վերջ Մարկոսի դրած է. «Ես վանականս գրեցի իմով ձեռամբս ի Տփլիս քաղաքի ի դրան սուրբ Քառասնիցս, զի գերեալ էր սուրբ Աւետարանս ի Տավւշոյ ի Մուղանի Թաթարէն եւ յետ երից ամաց աստ բերեալ անվնաս վաճառեցին ի ՈԶԵ Թուիս, զոր փառաւոր աւագերէց Սարգիս հասարակ պատուական քահանայիւք եւ աստուածասէր ժողովրդական տանուտէրօք բազում ծախօք եւ աշխատութեամբ գնեալ ետուն մեզ» (Թոր. Աղ. Բ. 275):

Թէ գերութենէ յառաջ եւ թէ անկէ վերջ վանական ուսուցչական բեմով միայն չէ որ կը հետաքրքրուի. անոր ակնարկը հեռուններով ալ կը շահագրգռուի: 1230 ին զինքը կը գտնենք Գանձասար վանքին մէջ, ուր եկեղեցւոյն մեծահանդէս նաւակատեաց՝ Խաչենոյ Գրիգորիս եւ Եղիա հարազատ վարդապետներուն հետ ներկայ կը գտնուի: Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսը շրջաբերական մը գրէ եւ «սահմանք կանոնականք» ի հետ վարդան Արեւելցւոյ ձեռքով ի մեծ Հայս կը յղէ: Վանական այդ գրութեան տակ կը դնէ իր ձեռագիր ստորագրութիւնը: Այս միջոցներուն կ'իյնայ Դաւիթ մոլորեցուցչին ըրած պատրաւից ու դիւական գործողութիւնները: Խնդիրը վանականի ականջ հասնելով կը գրէ «Գիր սաստից եւ մեղադրանաց... եւ բանադրեաց» (Կիր. 146, 174, 184):

Ի Տրապիզոն գրչագիր Յայսմաւուրքի մը մէջ ի մէջ այլոց գրուած է. «Յետոյ կարգեալ եղեւ բովանդակ տնք սոցա աշխատութեամբ Տէր Իսրայէլի ի խնդրոյ Զալալդաւլային տեառն խաչենոյ, հրամանաւ Վանական վարդապետի¹»։ Ասկէ եզերակացնելու թէ անիկա իւր բարոյական աջակցութիւնը մատուցած է Իսրայէլի, որ կրնայ իրեն աջակերտ եղած ըլլալ եւ եպիսկոպոս ըլլալով վարդապետէն (վարպետէն) հրաման կ'ընդունի։ Անոր կենդանութեան վերջին օրերուն տեղի կ'ունենայ դեռ հետագայ խնդիրն ալ։ Իննովկենտիոս Դ. Քահանայապետը (1243—1254) կոստանդին կաթողիկոսին (1220—1268) հարցում կ'ընէ թէ «Ո՞րպէս խոստովանիք դուք զամենասուրբ Հոգին Աստուծոյ, ի Հօրէ՞ միայն բղխեալ եւ երեւեալ թէ ի Հօր եւ յՈրդւոյ, քանզի Հռովմայեցիք այսպէս խոստովանին՝ ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ», (Կիր. 186)։ Քարձրբերդցին Սսի մէջ ժողով կը գումարէ եւ մեծ Հայոց եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու, ի մասնաւորի «առ գիտնական վարդապետն Վանական, քանզի ի ժամանակին երեւելի էր, եւ առ Յովսէփ», (Կիր. 187) կը գրէ թուղթ մը պարզելով անոնց իրին էութիւնը եւ կը խնդրէ անոնց դաւանութիւնը։ Այս առթիւ է որ Վանական գրի առած է իւր խրատ դաւանութեան, որուն մասին յետոյ կ'անդրադառնանք։

¹ Աւգերեան՝ Լիակատար վարք Սրբոց ԺԱ. յաւելուած, էջ ՀԴ։

1251ին Աղուհացից ժամանակ անիկա կը հիւանդանայ եւ ցաւերու անկողինը կը գամուի: Յառաջ քան իւր վերջին շունչը տալը կը հաւաքէ անգամ մ'ալ իւր շուրջը խորանաշատի միաբանները եւ քաղցր ու ախորժ «Բանիւ» կը մխիթարէ: «Ապա... արձակեցաւ ի կապանաց մարմնոյն յարեգ ամսոյ տասն ըստ նոր եղանակի ճշմարտութեան (ըստ Յայսմաւուրաց) եւ յու-
թեւտասն մարտի ըստ Հռովմայեցւոց, երկու օրով յառաջ քան զգարնանամուտն յաւուր շաբաթու», (Կիր. 199), «յետմն հարիւր թուա-
կանին», (Վարդ. 146) այսինքն 1251, Մարտ 18ին: Ինչպէս Սամուէլ Անեցւոյ շարունա-
կողը կ'աւանդէ եւթանասունամեայ կը մեռնի¹: Անոր մահուան բօթը շուտով կը տարա-
ծուի եւ կը ժողովին «անթիւ բազմութիւնք ի
թաղումն նորա եւ մեծաւ սգով եւ տրտմու-
թեամբ ողբային յոյժ... եւ տարեալ թա-
ղեցին զնա ի գլուխ վանիցն յարեւելից կուսէ,
մօտ ի փոքրագոյն եկեղեցին, ուր էին գերեզ-
մանքն աղքատաց, զի ինքն այսպէս հրամայեաց»,
(Կիր. 200): Յուղարկաւորութեան մասնակ-
ցելու կը փութան Աղուանից Տէր Ներսէս Կա-
թողիկոսը, գաւառին Տէր Սարգիս Եպիսկոպոսն
եւ Յովհաննէս Եպիսկոպոսը՝ վարդապետներով
եւ քահանաներով, որոնք ալեգարդ ննջեցելոյն
գերեզմանին վրայ «ողբացեալ եւ լացեալ յոյժ»
կը դառնան «յիւրաքանչիւր տեղիս», (Կիր. 200):

¹ Ժամանակագրութիւն, էջ 150:

վանականի շիրմի մասին ակնատես մը՝ Բարխուդարեան կը գրէ. «Երրորդ մատուռն, որ շինուած է սրբատաշ քարով պարսպից դուրս արեւելեան կողմումն է, միաբանից հանգստարանում: Խոնարհուած է մատրանս գլուխն, որի մէջ ասում են, է վանական վարդապետի գերեզմանն, որպէս վկայում է եւ Կիրակոս, բայց տապանաքարն չունի արձանագրութիւն¹»: Արդեօք ինչպէս նա հրամայած էր զինքն աղքատներու գերեզմանոց հանգչեցնել, այսպէս ալ պատուէ՞ր տուած է շիրմին վրայ արձանագրութիւն մը չփորագրելու:

Անիկա մինչեւ իւր եօթանասնամեայ հասակին մէջ ուսերուն բարձած էր Խորանաշատի վարչական ու ուսուցչական առաջնորդութիւնը. իւր մեռնելէն վերջ երկու պաշտօններն առանձինն անհատներու կը յանձնուին (Կիր. 200), վարչութեան ղեկն իր եղբորորդին Պօղոս կ'ընդունի, իսկ ուսումնական խնդիրներու հոգը Գրիգորիս ազգականը կը ստանձնէ:

Յայսմաւուրքներու մէջ պահուած է հանգուցեալիս արտաքնոյն ստորագրութիւնը: Անոնց համեմատ էր նա անձամբն չափահասակ, մեծերես եւ փոքրաքիթ, լայնամօրուս եւ փառահեղ, մեծաշուք եւ ահարկու, քաղցրատես եւ շնորհալից²: Ուրիշ մը ունի՝ «Եւ էր նա չափ հասակաւ, մեծ մօրուք եւ լայն, գեղեցկակն եւ

¹ Բարխուդարեան՝ Արցախ, էջ 324:

² Հայապատում Բ, էջ 515:

յաւնակից, չափքիթ եւ ամենեւին բարի տես-
լեամբ¹ ։

Ամէն մատենագիր ու յիշատակագիր վա-
նականի նկատմամբ գրուատիքով կը խօսի։ Վար-
դան զինքը կը կոչէ՝ «Տամբաւատենչ եւ արգիւնա-
կան, փառաւորեալ Հայրն մեր», (Վարդ. 146)։
Իսկ Կիրակոսի քով գովասանքներու պսակ մը
հիւսուած կը գտնենք, նա անոր վրայ ի մի
հաւսքուած կը տեսնէ հին եւ նոր Կտակարա-
նին նշանաւոր անձնաւորութիւններու բարի
բարի յատկութիւնները (Կիր. 198)։ Դարձեալ
կը գրէ. «Եւ երկրորդին վանական անուն,
վարդապետական բանիւ քան զամենայն որ ի
Ժամանակն էին՝ գերազանցեալ, ծննդական մտօք
եւ. յարմար բանիւք, վասն որոյ բազումք դե-
գերէին առ նա ուսման աղագաւ... Զայս ոչ եթէ
ականջալուր միայն ասեմ, այլ եւ ականա-
տես, զի բազում Ժամանակս կացաք առ նմա ի
վարժս կրթութեան, ի սահմանս Տաւուշ բեր-
դոյ», (Կիր. 113)։ Մաղաքիա Աբեղան կը տողէ.
«Ի դառն Ժամանակիս փայլէր իբրեւ զարե-
գակն... Վանական յերկիրն արեւելից, եր-
կրորդ արեւելք անուանեալ», (էջ 12)։ Ամենուն
խօսքերէն այն կը հետեւի թէ նա հմուտ եւ
գիտնական վարդապետ մըն էր, սակայն եթէ
միայն իւր առ մեզ հասած երկասիրութիւն-
ներէն դատաստան կտրելու համարձակինք,
պիտի ըսենք թէ այդ ամէնը չափազանցուած են

¹ Զեւ. Վիեն. Միիթ., Թ. 219, Թ. 294բ։

սակաւիկ մը եւ անոր գրչի արգիւնքներն այդ մակդիրները չեն արդարացներ: Սակայն եթէ այդ խօսքերն անոր ուսուցչական գործանէութեան վրայ ալ տարածենք, եւ այն իրաւամբ, այն ատեն գուցէ անոնք կրնան իրենց պատշաճ դիրքը գրաւել: Վասն զի որչափ կը թուի նա աւելի ջանացած է դաստիառակ ըլլալ քան մատենագիր, աւելի նկրտած է իր հմտութիւնն աշակերտներու մօքին մէջ դրոշմել քան գրչով ապագայ եկողներու աւանդել: Եւ յիրաւի անոր պատուաբեր աշակերտներ են մանաւանդ վերոյիշեալ երեք պատմագիրները:

2.

Գրական գործեր:

Վարդան Արեւելցոյ վկայութեան համաձայն վանական վարդապետ “աստէն թողեալ զանուն քաջութեան յաշակերտս եւ ի զիրս” (էջ 146) կը վախճանի: Արդեամբք ալ թողուցած է անիկա այլեւայլ երկասիրութիւններ, որոնց ամիսփ պատկերը պիտի ջանամ ներկայացնել հոս, որչափ անոնք հասած են մեր ծանօթութեան: Պայծառութեան համար պատշաճ է զանոնք երեք դասի բաժնել՝ Պատմական, Մեկնողական եւ Մանր-երկեր:

1. Պատմական երկ: Ստոյգ է թէ վանական պատմութիւն մը գրած է: Այս մասին Վարդան Արեւելցին կը հաղորդէ. “Արդ ի վեց-

հարիւր ութսուն եւ հինգ թուականէն Հայոց (1236) մինչեւ յեօթն հարիւր չորեքտասան (1265), յորում եմքս մեք, զոր ինչ արարին ազգն Նետողաց ընդ աշխարհս եւ ընդ իշխանութիւնս, որ յայսմ կողմանէ ծովու մեծի ընդ Պարսս եւ ընդ Աղուանս եւ ընդ Հայս եւ ընդ Վիրս եւ ընդ աշխարհս Հռոմոց կոչեցեալ, ուր էին բնակեալք Հայք եւ Ասորիք, Թյնք եւ Տաճիկք եւ Թուրքմանք, գրեալ են մանրամասնաբար փառաւորեալ հայրն մեր Վանական վարդապետն եւ հարազատն մեր Վիրակոս վարդապետն հօրն համանման, զոր մեք ոչ համարձակեցաք երեքնել կամ բազմաբանել,» (էջ 147): Վարդանի կը ձայնակցի Վիրակոս Գանձակեցի երբ հայ պատմագիրներու իբրեւ վերջնօղակ կը դնէ զինքը (էջ 4) եւ այլուր կը գրէ. «Զքովանդակ իրս եւ զքան եւ զգործ այսր ժողովոյ (իմա՝ Լօռիի եւ Անւոյ 1204—1205ի իրարու յաջորդող ժողովները) գրեաց մեծիմաստ եւ առատասիրտն վարդապետ Վանական յիւրում պատմութեան, զի ականատես էր նա իրացն եղելոց եւ ականջալուր¹» (էջ 87): Երկու պատմագիրներուս ըսածներն ի մի հաւաքելով կը տեսնուի թէ Վանականի շարադրած պատմութեան նիւթը կազմած են գլխաւորաբար Նետողաց ասպատակութիւններն ու նուաճումները եւ թէ նա գիտցած է ասոնց

¹ խօսքերէս գուցէ կարելի է եզրակացնել թէ Վանական այս ժողովներուն ներկայ անդամներէն մին եղած ըլլայ:

հետ հիւսել նոյն ժամանակները Հայաստան ու հայաբնակ դրացի աշխարհներու մէջ տեղի ունեցած պատմական իրողութիւններն՝ ըլլան անոնք աշխարհական պատմութեան եւ կամ եկեղեցական պատմութեան հայող կէտեր: Այս ամէնն ըրած է նա «մանրամասնաբար»:

Հ. Ալիշան վարդանայ հետեւելով այն եզրակացութեան կը միտի թէ վանական իւր պատմութիւնը սկսած է 1236ին (Հայպտմ. 260), որուն հաւանութիւն տալը սակայն դժուարին կ'երեւայ: Վասն զի ինչպէս որ Աիրակոսի նկատմամբ վարդանի խօսքերն ուրիշ իմաստով հասկնալու է, այսպէս եւ անոր վարդապետին մասին: Որովհետեւ յայտնի է թէ Աիրակոսի պատմագրութիւնն ոչ թէ 1236ին կամ 1238ին կը սկսի այլ Հայոց ի քրիստոնէութիւն դառնալէն: Դարձեալ Գանձակեցւոյ վերոյիշեալ խօսքերուն համաձայն իւր վարդապետը խօսած է յիշրում պատմութեան նաեւ Զաքարէ Սպասալարի հրամանով համախմբուած ժողովոյն մասին որ 1204ին ի Լօռի եւ ապա 1205ին յԱնի կը գումարուի: Ուստի պէտք է ենթադրել թէ պատմութեանս նիւթ եղած էին ոչ թէ միայն 1236էն ետքը պատահած իրողութիւնները, այլ եւ 1204/5ի դէպքերը եւ գուցէ նաեւ աւելի հնագոյն շրջանը:

Աիրակոսի խօսքերէն Հ. Ալիշան (անդ 262) կ'եզրակացնէ. «վանական վարդապետ այս Թաթարաց պատմութենէն զատ ուրիշ մ'այլ զըրած է ոչ սակաւ կարեւոր եւ աւելի կրօնա-

կան տեսութեամբ, բայց քաղաքական՝ մանա-
ւանդ ազգային իրօք խառն. այն է ԺԳ. դարուն
սկիզբներուն՝ Զաքարիայ մեծ Սպասալարի ստիպ-
մամբ ի Լօռէ եւ յԱնի եղած ժողովոց դէպքն,
որ շատ յուզմանց պատճառ տուին ժամանա-
կին նշանաւոր վարդապետաց եւ վանահարց՝
Հ. Ալիշանի եզրակացութիւնը սակայն բռնա-
ղբօսիկ կը թուի, որովհետեւ հոս շատ պարզ
են Կիրակոսի խօսքերը — “գրեաց յիւրում
պատմութեան” — որով կ’ակնարկուի Վանա-
կանի պատմական մեծ աշխատութիւնը: Նաեւ
կարծեմ ընդունելի չէ Հայապատումի հեղինա-
կին հետեւեալ միտքը. նա այնպէս կը հա-
մարի (էջ 260) թէ Վանական իւր պատմու-
թիւնը սկսած է 1236ին եւ զայն վերջէն շա-
րունակած է Կիրակոս մինչեւ 1265: Կարծիքս
կռուանէ զուրկ կ’երեւայ եւ նա մանաւանդ ասոր
հակառակ կը յառնէ այն կէտը որ Գանձակեց-
ւոյն պատմութիւնն իւր մէջ ամբողջութիւն մըն
է՝ սկսելով Հայոց դարձէն ի քրիստոնէութիւն
շարունակաբար կը հասնի մինչեւ իւր վերջին
տարիները:

Խորանշատի հիմնադրին պատմական երկը
սակայն կը թուի թէ անհետ կորսուած է, գոնէ
յայտնուած չէ անկէ ձեռագիր օրինակ մը: Ըստ
երեւութին անոր ծանօթ կ’երեւայ Յովսէփ
արքեպիսկոպոս Արղութեան, որ 1788ին հրա-
տարակած Ներսէս Շնորհալոյ Ընդհանրականին
վերջաբանութեան մէջ կը գրէ. “Վասն որոյ
Թողեալ մեր զերկարաբան պատմութիւնս հո-

գեկիր արանց Սամուէլ Անեցւոյն, Գօշ Մխիթարին, Վանական վարդապետին, Կիրակոս վարդապետին¹, Բայց այս ակնարկութիւնը կրնար Վարդանայ ազգեցութեան տակ գրուած ըլլալ:

Երկրորդ յիշատակութիւն ընողն է մատենիս՝ Պաղտասար Սապէլեան Հունգարահայ աղանուականը, որ ճինկիզխանի թւ այլ բռնաւորներու մասին գրած պատմութեան մէջ գործածած աղբիւրներուն նկատմամբ խօսք բանալով կ'աւանդէ. « Վանական վարդապետ մեծավոր կրօնավորաց ի Մեծն Հայաստան, որ գերի արին զինքը թաթարները, բայց ետքը փախաւ ու գնաց իւր վանքը եւ կցեց գրեւոր ամէն բանը, որ ինչեր արին Մլուղները եւ վերջ արաւ 1238² »:

Այս տողերս ծանօթ էին նաեւ Հ. Ալիշանի (Հայպտմ., էջ 261) նամակէ մը, զոր 1812ին աղնուազարմ Սապէլեան գրած էր առ Ստեփանոս Ագոնց: Աղնուական Հունգարահայոյն այս խօսքերուն մասին պատշաճ կը համարիմ դիտողութիւն ընելու, որ թէեւ նա իւր պատմութեան աղբիւրներէն մին ալ Վանականի

1 Գիրք որ կոչի Ընդհանրական արարեալ... Ներսէսի Շնորհալոյ, Սանկտպետրբուրք 1788, էջ 239:

2 Պատմութիւն մեծի կայսերն ճինկիզխանի առաջին կայսեր Նախկին Մողուլաց եւ թաթարաց... եւ պատմութիւն աշխարհավեր բռնաւոր գուռուց Լէնկթէմուրին մեծի կայսերն Սմրղանդա եւ պատմութիւն թաւմազդուլի Նատրշահին բռնավոր կայսերն Փերսիացւոց ի Հայոց լեզվէ ի գրաբառէն եւ մէկ փայլը թուրքաց լեզվէն եւ ի լեզու Մաճառաց ի Պաղտասարէ Սապէլեան... Գօլօթվար յամի Տեառն 1813, էջ 164: Ձեռագիրս այժմ կը գտնուի մեր Մատենադարանի մէջ եւ կը կրէ թ. 753:

գործքը կը յիշատակէ, բայց չափազանց կասկածելի է, վասն զի իւր պատմութեան մէջ (որ առջեւ է) չի տեսնուիր պատմական այնպիսի անցք մը, որ միւս աղբիւրներու քով (Հեթում սպարապետ, Կերակոս, Մաղսքիա արեղայ...) չ'ըլլայ: Բաց աստի մաս մըն ալ եւրոպական գործքերէ թարգմանութիւն է:

Ըստ Հայապատումի հեղինակին (էջ 261) “Եսայի Զալալեան եպիսկոպոսն ալ կ'երեւցնէ թէ ունէր իւր գրանոցին մէջ նաեւ այս մեր խնդրած վանական վարդապետի թաթարաց պատմութիւնը”:

Հռոմի Պորճեան Թանգարանին Թ. 34 Ձեռագրին մէջ թղ. 49 ա կայ հատած մը “Խրատք վասն Կաթողիկոս օծելոյ”: Հոս ի մէջ այլոց կ'ըսուի. “Երրորդ վանական պատմագիրն թէ զՊետրոս պատրիարքն Սարգիս Կաթողիկոսն ի կենդանութեան իւրում օծեալ էր Կաթողիկոս իւրօք ձեռօքն¹”: Այս խօսքերս իրենց աղբիւր ունին վարդան Արեւելցին (հմմտ. Պտմ. էջ 93), հետեւաբար նոր լոյս մը չեն տար մեր խնդրած պատմութեան ի նպաստ, որ կորսուած նկատելու է:

2. Մեկնողական երկեր: Աւելի ճոխ է այս բաժինը, ուր Տաւուշեցի վարդապետը կը ներկայանայ իւր ուսուցչական բեմին վրայ: Հաւանօրէն գրած է ինքն այս երկասիրութիւնները

1 Գալէմբեարեան Հ. Գ., Ցուցակ հայերէն Ձեռագրաց վատիկանեան Մատենադարանի ի Հռոմ (անտիպ) Թ. 34:

իւր դասախօսութիւններու առթիւ աշակերտաց ձեռքը համառօտ ուղեցոյց մը տալու համար:

«Մեկնութիւն Յորայ: Չեռագիրներու մէջ ընդհանրապէս հետեւեալ խորագիրը կը կրէ. «Գիրք որ կոչի մեկնութիւն Յորայ, արարեալ ծաղկաքաղօրէն վանական վարդապետի, հաւաքեցեալ ի Դաւթայ եւ ի Յիւսիքոսէ Նրբիմաց վարդապետաց¹»: «Ծաղկաքաղօրէն» բառէն կը տեսնուի որ նա Յիւսիքոսի, Ստեփանոս Սիւնեցւոյ, Եփրեմի, Դաւիթ Քորայրեցւոյ, խօսքերն համախմբել ջանացած է եւ անոնց մտքի ծաղիկներէն փունջ մը կազմած: Իւր գրչէն սեպհական մեկնութիւններ հաղուագիւտ են: Բացի վերոյիշեալ «կոչումներէ կան սակաւաթիւ կոչումներ ալ մի քանի անուններու՝ Շապ. որ գուցէ Շապուհ Բագրատունին նշանակէ, Դաւիթ Փիլիսոփայ (Դթ. Փիլ.), Եպիփան (Եպ.), եւ յաջորդ համառօտագրութիւնները՝ Արծք. Ակ. եւ ասոնք ամէնքը մի մի անգամ կ'երեւան ամբողջ մեկնութեան մէջ²»: Կարեւոր աղբիւր մը եղած է իրեն ուրիշ գրութիւն մ'եւս զոր «այլ. բառին տակ կը ծածկէ անյայտ պատճառաւ: Հ. Չրաքեանի պէս ինծի ալ անհնար եղաւ այդ ծածկեալ անձը յերեւան հանել: Գուցէ այդ «այլ»ին տակ իւր գրիչը ծածկուած ըլլար, եթէ այլուստ իւր մեկնութիւնները յայտնի չ'ըլլային: Գործքիս մէջ երբեմն աչքի կը զարնէ «վան,

¹ Տաշեան Հ. Յ., Ցուցակ Չեռագրաց, էջ 713:

² Չրաքեան Հ. Ք., Իսիքիոսի երիցու երուսաղէմացւոյ մեկնութիւն Յորայ, վենետիկ 1913, Յառաջարան, խԲ:

Համառոտագրութիւնն, որ անշուշտ վանական ընթեռնելու է: Այս քաղուածօրէն մեկնութիւնս իւր պակասաւոր կէտերով Համբաւեալ Հեղինակին այնչափ պատիւ չի բերեր¹:

Ձեռագիրք. Գործքէս բաւական ձեռագիր օրինակներ կան: Յիշենք մեր Մատենադարանի թ. 289, 304 եւ 847 ձեռագիրներն, որոնք ամէնն ալ ժ. դարէ են. առջի երկուքի մասին Հմմտ. Տաշ. Յուց. թ. 289 եւ 304: Վենետիկի Մխիթ. Հարց ձեռագիրներուն նկատմամբ Հմմտ. Հ. Չրաքեանի՝ Իսիքիոսի Յորայ մեկնութեան յառաջաբանը: Յէջմիածին ըստ կարինեան Յուցակին կան թ. 1134, 1145—1150, 1227 ձեռագիրներն: Արղնոյ Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանքին ձեռագիրներուն մէջ տեսած է Գ. Սրուանձտեանց Յորայ մեկնութեան օրինակ մը. Հմմտ. Թորոս Աղբար Բ. Կ. Պոլիս, էջ 394: Օրինակ մ'ալ կայ Կ. Պոլսոյ Ս. Հրեշտակապետ Թաղի մատենադարանի մէջ. Հմմտ. Բանասէր, 1904, էջ 176:

Ք. Յովնաննու Վանական վարդապետի Տաւուշեցւոյ Բացատրութիւն աղօթից Ամբակումայ մարգարէի: Մեկնութիւնս լոյս տեսած է «Ճռաքաղ», ամսագրին մէջ (1858,

¹ Այս պակասաւոր կէտերուն նկատմամբ Հմմտ. Հ. Չրաքեանի Յորայ Մեկնութեան հրատարակութեան յառաջաբանը եւ Հ. Ռ. Վարդանեանի յօդուածը «Սրբոյն Եփրեմի մեկնութիւն եւ սկիզբն Յորայ», Հանդէս Ամս. 1912, էջ 617—626:

էջ 147, 195, 227): Մատենագրիս ամէնէն յաջող երկասիրութիւնն է ասիկա, շատ խնամքով եւ հմտութեամբ շարադրուած է: Թէեւ մէջը բառական իմաստով մեկնութիւններ ալ ներմուծուած են, բայց աւելի հոծ են եւ հետեւաբար գերիշխող այլաբանական տեսութիւնները: Աղբիւրներու հետազօտութեան մէջ ջանքերս ապարդիւն մնացին:

Մեկնողականներու շարքին մէջ դասելու է նաեւ հետեւեալները:

Է. Վանական վարդապետի համեմատութիւնն հին կտակարանաց ի նորս: Երկինք՝ Եկեղեցի, Արեգակն՝ Քրիստոս եւ Աւետարան. լուսինն՝ օրէնք սկզբնաւորութեամբ¹: Այլասացութեան ցանկ մըն է ըստ Ս. Գրոց, ուր Հին կտակարանի իւրաքանչիւր մատենի մէջ կիրարկուած նշանաւոր բառերը կարգաւ շարադասուած են եւ դիմացն ալ դրուած է անոնց նոր կտակարանի մէջ ստացած նշանակութիւնները: Որչափ կ'երեւայ գրութեանս շարադրութեան շարժապատճառն է աշակերտներու եւ կամ որեւիցէ մեկնաբանի մը ներկայացնել հայելի մը, որուն մէջ նայելով կարելի ըլլայ պատկեր մը ճշգրիտ գծել:

Ձեռագիրք. Մեր Մատենագարանի Թ. 71, Թշ. 537ա: Թ. 130, Թշ. 107ա: Թ. 167, Թշ. 229ա: Վենետ. Մխիթ. Մատ. կը գտնուի 6 օրինակ: Ֆինկ՝ Յուդակ Տիւմինգէնի հայ.

¹ Տաշ., Յուդ., էջ 480:

Ձեռագրաց. Թ. 74, ԹՂ. 205 ա: Ուրիշ ձեռագիրներ հմմտ. Սմբատեանց, Գեղարքունիք, էջ 62: Հայաստան (Կ.Պոլիս) 1852, Թ. 98¹:

Դ. Տեսութիւն շարականին Ուրախացիի պսակ (Կուսից) Վանական վարդապետի ասացեալ ի խնդրոյ Պետրոսի: Կը սկսի «Աստուածսիրութիւն ի մարդս ոչ Թէ յօրինաց պատուիրելոյ եւեթ են այլ եւ բնութեամբ է,» Ամբողջութեամբն առեալ գեղեցիկ ու հնարամիտ գործք մը չէ, սակայն տեղիս տեղիս կը ներկայանան քնքուշ ասութիւններ ու գովեստներ Ս. Կուսի վրայ:

Ձեռագիրք Մեր Մատենադարանի Թ. 642, էջ 19—30: Վենետ. Մխիթ. Մատ. 1 օր. նոտրագիր: Աճառեան՝ Յուցակ հայ. ձեռ. Թաւրիզի, էջ 116 (= Հանդ. Ամս. 1908, էջ 267):

Ե. Վանական վարդապետի ասացեալ ի սաղմոսն Այս ծով մեծ: Կը յիշուի միայն Կար. Յուցակ. 1092:

Զ. Ի քանն հայեաց ի քեզ, գուցէ լինեցի քան ծածուկ ի սրտի քում: Ձեռագիրք՝ Վենետ. Մխիթ. Տօնապատճառ, Ա., էջ 463, Տօնապատճառ Բ., էջ 664: Հմմտ. Զարբանէլեան՝ Հայ. հին Դպրութեան պտմ. Գ.³. էջ 435:

Վանական անուան տակ հետեւեալ մեկ-

1 Հոս երկիս խորագիրն է՝ «Վանական վարդապետի համեմատութիւն ասանց իբաց հնոյն ընդ նորոյն»:

նութիւններն ալ կը յիշուին, որոնք սակայն անհարազատ կ'երեւան:

Մեկնութիւն Նզեկիէլի եւ Զաքարիայ: Յանուն Յովհ. վանականի կը յիշէ Զարբանելեան, անդ, էջ 734, ծն. 1 կոչում ընելով Կարինեան՝ Յուցակ, Թ. 1227, ուր սակայն «վարդանայ վանականի», անուամբ կը նշանակուի:

Ըստ Կարինեան Յուցակի Թ. 1298 կը գտնուի «Բաղդուածք Աւետարանին Ղուկասու ի Վանական վարդապետէ», զոր ճշգորէն կարդալու է «Երգնատիոս վանական վարդապետէ:

3. Մանր երկեր. — Խրատ Դաւանութեան Վանական վարդապետի: Գրութեանս առիթն եղած է, ինչպէս վերը շօշափեցինք, Ս. Հոգւոյն «Եւ յՈրդւոյ», բղիման հարցը, զոր նա հմտութեամբ «Ս. Հարց բանից», գրեց իբրեւ պատասխան: Փոքրիկ գրուածքս Կիրակոս իւր պատմութեան մէջ առած է, հետեւաբար անոր հետ ստէպ օրինակուած եւ տպուած է (այս մասին յետոյ): Առանձին ալ կը գտնուի ձեռագիրներու մէջ. հմտ. Թորոս Աղբար Բ. 323: Հատածս ունեցած է նաեւ լատիներէն թարգմանութիւն մը ի ձեռն Պետերմանի¹:

Բ. Թուղթ առ Դաւիթ մոլորեցուցիչ: Կիրակոս կ'աւանդէ (էջ 186) թէ իւր վարդա-

¹ Deux historiens arm. traduits par. M. Brosset. St. Pétersbourg 1870 ի յաւելումս. Petermann, Confessio Vanacani doctoris, էջ 203:

պետը առ Դաւիթ մոլորեցուցիչ «Գրեաց զիր սաստից եւ մեղադրանաց»։ Թէ ընդէ՞ր զերեւումն դիւին Քրիստոսի համարիք, ով քրիստոնեայք,,։ Թուղթս այժմ մեր ձեռքը չէ հասած։

Է. Յաղագս տարեւմտից կամ Յաղագս տարեւմտին ի Վանական վարդապետէն։ Հոս հեղինակը «Բաւական հետաքրքրական եւ միանգամայն զուարճալի տեղեկութիւններ կու տայ նկատմամբ հայկական ամսօց անուանց», (ԲԶԽ. 1897, էջ 336)։ Երկս կարեւոր է նաեւ հնախօսական տեսակէտէ։ Հ. Ե. Տայեցի զայն Բազմավէպի մէջ (1897, էջ 336) հրատարակած է առջեւն ունենալով երկու ձեռագիր, մին անթուական, իսկ միւսն գրուած 1395 թուին։

Ը. Պատճառք վասն առաջաւորաց պահոց արձարեալ Վանական վարդապետի վասն հակառակաց եւ այսպանողացն զսուրբ պահս (Կար. 893, ՀԸ. 1894, ՂԸ. 939, ՀԹ. 1935)։

Ե. Հարցմունք Վանական վարդապետին Երկու աղալն ի մի երկան (Արրտ. 1903, էջ 187)։

Վարդան Բաղիշեցւոյ ցուցակէն են տուելիս, որ կը յաւելու. «Ի թիւն ճՀէ երկու օր Գիրք բովանդակ հարց եւ պատասխանիք Փիլիի եւ այլոցն եւ միոյն հետ բարեխօս եւ ք. խորանացն մեկնութիւն եւ այլ ասացուածք վարդապետացն եւ այսոնք են հարցմունք Վանականայ (Արրտ. 1903, էջ 187)։

շ. Հարցումն եւ պատասխանիք զոր արարեալ է Վանական վարդապետի ի Ս. Գրոց: Ոչ Պիայն ի Ս. Գրոց այլ եւ յարտաքնոց, ինչպէս Ն. Բիւզանդացւոյ մէկ ձեռագիր օրինակութենէն կը տեսնեմ:

Ձեռագիրը ծանօթ են. վենետ. Մխիթ. Մատ. ի մէջ երկու օրինակ. մին կից Պատմութեան վարդանայ էջ 510 (յամէ 1307. հմտ. վարդան. տպ. վենետ. էջ ԺԱ) եւ Պիւսն Ուրբաթագրքի մը մէջ, էջ 401, որուն համար կ'ըսուի թէ տարբեր է առաջինէն: Օր. մ'ալ կը յիշուի Տաշեան՝ Յուլ. հայ Ձեռ. ի Բերլին. Թ. 88. Թղ. 47բ—55ա: Բաց ասոնցմէ կը յիշատակուին Հարց եւ պատասխանիք Վանական վարդապետի. Հարց. երթ ի ծով եւ ընկեա կարթ: Պատասխանի. կարթն Պի ըմբռնէ (Ֆինկ՝ Յուլ. Տիւր. 95, 15) եւ Հարցմունք համառօտ Վանական վարդապետի. Հարցումն. Ես եմ Տէր Աստուած Աբրահամ... (Անդ. 97. 6): Այս երկու հատածն ալ Ն. Բիւզանդացւոյ օրինակութեան մէջ չգտայ:

4. Անհարազատ կամ տարակուսական մանր երկեր:

«. Էջմիածին Գէորգեան ցուցակին մէջ (Թ. 57) կայ՝ «Հատուած ինչ պատմութեան ի Վանական վարդապետէ վասն Թադէոս Առաքելոյն», Արդեօք կտորս անոր պատմութեան նշխարներէն է թէ «Վանական վարդապետի ասացեալ վասն Հայոց ազգին գովեստ», խորագրեալ երկն է, որ այլուր

հետեւեալ խորագրով ալ կը ներկայանայ.
 “Վանական վարդապետի ասացեալ քան
 հաւատալի,, Սկիզբն է “Կենսաբուխ սուրբ
 Աւետարանն զԹադէոս” (Տաշ., Ցուց., էջ 469):
 Եթէ վերջինս է, այն ատեն երեք կերպով խո-
 րագրուած երկս կը զլանամ Յովհ. Տաւուշեցւոյ
 եւ անոր հեղինակ կը մատնանշեմ զՎարդան
 Վանական երեք պատճառէ դրդուած: Նախ՝ շե-
 ոագրի մը մէջ կը հանդիպինք “Այլ քան վասն
 հաւատոյ ասացեալ սուրբ վարդապետին
 Վարդանայ — Կենսաբուխ սուրբ Աւետարանն
 զԹադէոս Առաքեալն ի ԲԺ.իցն ասէ” (MacIer,
 Catalogue, Թ. 241, 153 ա—209): Երկրորդ՝
 գործքս հրատարակուած է Գիրք Թղթոցի մէջ
 (էջ 533) եւ վերջը կ’ըսուի թէ այդ ամփո-
 փուած է Վարդան անուն գրքին մէջ: Երրորդ՝
 ժողովածու հաւաքածոյի մը մէջ կայ “Վանա-
 կան վարդապետի ասացեալ քան հաւատա-
 ւի — Կենսաբուխ սուրբ Աւետարանն...,,
 եւ ասոր կը յաջորդէ “Այլ քան Վանականին
 Վարդանայ գրեալ Զինչ է ճրագալոյցին
 լուծանելն” (Հանդ. Ամս. 1906, էջ 91):

Վանականի անուամբ կը յիշուին հե-
 տեւեալ երկերն ալ:

բ. “Վանական վարդապետի ի ճրա-
 գալոյցն քան,, (Կար. 1636) կամ “Վանա-
 կան վարդապետին Զինչ է ճրագալոյցին
 լուծումն,, (Տաշ., Ցուց., էջ 469 եւ վերը):

գ. “Աղօթք տղայոց առ ամենասուրբ
 Երրորդութիւնն,, (Կար. 684): Որովհետեւ

այս երկուքն ալ լոկ վանական անունը կը կրեն դիւրին չէ Յովհ. Տաւուշեցւոյ գրչին արդիւնք համարիլ, երբ մանաւանդ հակառակ պատճառներ ալ կան, վասն զի Համամճեան տեսած է ձեռագիր մը, որուն մէջ առաջինը խորագրովս է պսակուած “Այլ քան Վանականին Վարդանայ գրեալ Զինչ է ճրագաւոյցին լուծանելն¹”, (հմտ. եւ վերը Թ. 4ա): Իսկ երկրորդին նկատմամբ Հ. Տաշեանի Ցուցակին մէջ կը կարդանք “Վարդան վարդապետի ասացեալ սղաւթը տղայոց առ սուրբ Նրորդուծիւնն, առաւստեան (Նշդ. 286, էջ 686, Թղ. 111ա)²”:

Դ. Նորին (Վանականայ) Յաղագս աստիճանաց եկեղեցւոյ Թէ ո՛ր եցոյց Բրիստոս (Macler, Catalogue, Թ. 199, Թղ. 240):

Ե. Վանական վարդապետի ասացեալ վասն մեղաւորաց (Նշդ. 128, 201ա):

Զ. Վասն անքուն որդանցն Վանական վարդապետի ասացեալ “Եկայք աստանօր ի միասին որդիք Ադամայ” (Տաշ., Ցուց., էջ 49): Երկս իրաւամբ վերագրուած է Վար-

¹ Համամճեան “Ցուցակ Գաղատիոյ հայ. Ձեռագրաց (անտիպ) Թ. 11, Թղ. 525բ-528ա: Ուրիշ ձեռագիր Հաւաքածոյի մը մէջ ալ Հ. Աճառեան նոյնը գտած է յանուն Վարդան վանականայ, հմտ. Հանդ. Ամս. 1906, էջ 91:

² Վարինեան (Ցուց. 2196) կը յիշէ Գարողադիւրը մը յանուն վանականայ:

դան վանականի (Հմմտ. Տաշ., Յուլյ., էջ 17 եւ 805):

է. Վանական վարդապետի հց. Դաւիթ ի յԱթէնս ողբէս չորաւ (Հանդ. Ամս. 1906, էջ 94):

Ը. Տէր Մարգարէ առ Գրիգոր կաթ. կը գրէ “Համախոհ եմ վերագրելոցս ի յանդարձոյ հօրեղբօրն իմոյ, որ հրամայէր թէ օձն կամի շարժել զտուտն, ջանացարուք ոչ տալ տեղի գլխոյն եւ մի տայք խաբողին¹”: Ասով կը տեսնուի թէ Յովհ. Տաւուշեցի ունեցած է կտակ մը, բայց հարց է թէ գրաւոր էր այն եթէ բերանացի:

Ահա ասոնք են “վանական” անուան տակ մեզի հասած երկասիրութիւններն, որոնք ցիր ցան ձեռագիրներու մէջ պահուած են: Գրութիւններ բազմաթիւ, որոնց Յովհ. Վանականի ըլլալուն հարազատութեան մասին խնդիրներ կը յառնեն, վասն զի վանական յորջորջանքը միայն նա ստանձնած չէ: Սակայն անոր պատմութիւն մը գրած ըլլալուն եւ Յօրայ ու Ամբակունքի եւ ուրիշ մի քանի երկերու մասին (ինչպէս Դաւանութիւն Հոգւոյն սրբոյ եւ Գիր սաստից առ Դաւիթ եւն եւն) կարելի չէ տարակոյս յարուցանել:

Ինծի ծանօթ գրուածքներէն դատելով վանականի վայելած համբաւին համապատասխան շատ սակաւ գործք կայ ասոնց մէջ, որ

¹ Ստ. Օրբէլեան Պատմ. նահանգին Սիսական Բ Փարիզ 1859, էջ 209:

կարենայ նիւթին կամ ոճին կողմանէ իբրեւ գրչի ընտիր արգասիք նկատուիլ: Իւր Յորայ մեկնութիւնը հաւաքածոյ է եւ հետեւաբար իւր կողմանէ մեծ գործակցութիւն մը չի ցոլար անոր մէջ: Այժմ, որչափ կը կտրծեմ, իւր նշանաւոր ու պատուաբեր գործքն կը մնայ Ամբակում մարգարէին «Տէր զլուր քո լուայ» աղօթքին մեկնութիւնը, որմէ գուցէ դաբնին խլէր պատմութիւնը, որ ինչպէս տեսանք ամէն բան լափող ժամանակին կեր եղած կը թուի եւ մեր ձեռքն հասնելու չեմ գիտեր որչափ յոյս ունենալու է: Նա իբրեւ դաստիարակ եւ ուսուցիչ որչափ կ'երեւայ ջանացած է երկերէն մի քանին հարցմամբ ու պատասխանով, խրատելով ու բացատրելով գրել, որպէս զի ունկնդիրները կամ ընթերցողները կարենան դիւրաւ իրողութեանց հասու ըլլալ եւ մտաց մէջ խորարմատ դրոշմել:

Միշտ հաստատուն կը մնայ թէ անիկա աւելի ճգնած է աշակերտութիւն հասցնել եւ անոնցմով ոչ թէ մէկ գրչով այլ շատ գրչով գրել, վասն զի քանի անգամ որ անոնք իրենց գրիչը կը շարժէին անկէ առած խրատներէն կամ անոր ազդեցութենէն բառ մը իրենց գրչէն կը ծորէր: Այսպէս իւր աշակերտներու միջնորդութեամբ նա երկար ապրեցաւ եւ մինչեւ ցայսօր անոնցմով ու իւր երկերով փոքր դիրք մը չի գրաւեր հայկական դպրութեան պատմութեան մէջ:

Բ.

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՒԵԼՑԻ

—

1.

Կենսագրութիւն:

Գոհունակութեամբ սրտի 1251ին սեւ հողին մէջ կը հանգչէր վանական, վասն զի կը նկատէր խումբ մը աշակերտներու, որոնք իւր ձեռքերուն տակ մարզուած՝ արդէն արտաքին գործքերու եւ գրական ասպարէզին մէջ հոյակապ ու արդիւնալից անձնաւորութիւններ հանդիսացած էին:

Առանց վարանման իւր դպրոցին գլխաւոր ու ականաւոր ներկայացուցիչն է վարդան Մեծ, որուն միտքը վանականի առջեւ պարզուեցաւ իբրեւ հող մը պարարտ, ուր գիտութեան սերմերը շաքլեցան, ուռճացան ու փթթեցան:

Երբ ինծի նպատակ կ'ընտրեմ յօրինել անոր կենսագրականն ու գրական աշխատասիրութիւնները, համոզուած եմ, որ իմ առջեւ երբեմն պիտի ելլեն գորդեան հանգոյցներ, որոնց լուծման գուցէ գոհացուցիչ կերպով պիտի չհասնիմ: Վասն զի «վարդան» անուն մի քանի

անձինք այն ժամանակաշրջանին կը ծաղկին, երբ վարդան Մեծ¹ կը գործէր ու կը հեղինակէր։ Այս իսկ պատճառաւ շատ մը կենսագրական ու գրական գծեր իրարու հետ շփոթուած են։ Այս կէտերուն այնչափ ինծի թոյլ տրուած է մերձենալ որչափ իմ համառօտ ակնարկս կը ներէ։

“Վարդանայ հայրենիքն, այսինքն ծննդեան տեղը, կը գրէ Հ. Ալիշան, չի յիշուիր, գոնէ ես չեմ յիշեր” (Հայտմ. էջ 268). մինչդեռ տարիներ յառաջ անոր Պատմութեան առջեւ դրած յառաջաբանին մէջ այն կէտին կը միտէր թէ՛ նա “Թուի հայրենեօք յԱրեւելեայ Հայոց ի սահմանակցութենէ Աղուանից տան” (էջ Բ)։ Վերջին կարծիքս ընդունելի է, վասն զի ու. կը կոչուի Արեւելցի², ք. շատ տեղ կ’անուանուի “Վարդան վարդապետ Աղուանեաց” (Տաշ., Յուլ., 769). Գ. կը յորջորջուի նաեւ “Գանձակեցի”,

1 Վարդանայ կենսագրութեամբ ու գրականութեամբ զբաղած են Հ. Զամչեան, Պտմ. Հայոց, էջ Ա. 16. Գ. 187, 227-230, 232-233, 237, 240-242, 261-262, 271; Հ. Ալիշան, Հայապատում, Ա. մասն, էջ 268; Նոյն՝ Այրարատ, էջ 438; Նոյն՝ Սիսուան, էջ 224; Հ. Զարբանէլեան, Հայկ. հին դպր. Պտմ. ԱՅ, էջ 736; Հ. Ղ. Յովնանեան, Հետազօտութիւնք Նախնեաց ռամկօրէնի վրայ, Ա. մասն. Վիեննա 1897, էջ 233; Դարձեալ կարեւոր տեղեկութիւններ կը բովանդակեն անոր Պատմութեան հայ. եւ ռուս. տպագրութեան յառաջաբաններն ու մի քանի լրագիր, ինչպէս յընթացս պիտի տեսնուի։

2 Վարդանայ ամէնէն սովորական յորջորջանքն է՝ “Մեծ”, հմտ. Տաշ. Յուլ. էջ 208 եւ 343, նաեւ Վարդ. Վանական. հմտ. վերը, էջ 25։

որմէ կարելի է հետեւցնել թէ կամ Գանձակ քաղաքը եւ կամ անոր շրջականները դիտելու է անոր կենաց արշալոյսը վարդամատ: Չամչեանի հետեւելով (Պտմ. Հայոց Գ, էջ 240) Մ. Էմին (Յառաջաբան, ռուս. թրգմ., էջ 237) վարդանայ խանձարուրքը կը նկատէ Բարձրաբերդ՝ շփոթելով Արեւելցի եւ Բարձրաբերդցի վարդապետներն, ինչպէս իրմէ յառաջ ուրիշները¹:

Արեւելցի վարդապետիս ծննդեան թուականն ենթադրելու է իբր 1200—1210: Ասոր կը հակիմ կրկին տեսակէտով. ա. վարդան 1238ին կամ աւելի ճիշտը 1239—1240ին կը մեկնի Ս. Երկիր, անկէ կը դառնայ Նիխիկա եւ հոն իւր բազմակողմանի հմտութեամբն ու դրուատալից արդիւնաբերութեամբը Վաթողիկոսին ուշադրութեան կ'արժանանայ եւ Հեթում Ա. Թագաւորին հաճութիւնը կը վայլէ եւ այս ամէնը հասուն հասակ մը (30—40) կը մատնանշեն: Բ. Անիկա մինչեւ իւր կեանքին արեւմուտքը գրելով կը պատահի, որ 70 էն վեր շատ դժուարին է:

Անոր ծնողաց² նկատմամբ ոչինչ գիտենք մեզի մատչելի եղած աղբիւրներէն: Լռուած է

¹ Հմմտ. Մեկնութիւն սաղմոսաց Գաւթի յօրինեալ... Մեծին վարդանայ Բարձրաբերդոյ. Աշգերխան 1797:

² Հ. Ն. Վ. Ակինեան՝ վարդանայ հետեւեալ խօսքերէն «գնեալ ի տանէ եղբօր մերոյ միոյ Մելեր կոչեցելոյ» (Պտմ., էջ 161), կ'եզրակացնէ թէ անոր եղբայրներէն մին է Մելեր:

նաեւ թէ որուն քով առաւ իւր նախնական կրթութիւնը:

Ահա անձ մը, որուն արեւելքը թէեւ սկզբան ամպերով քողարկուած է, բայց կամաց կամաց որչափ մեր աչքերը զինքը կը հետապնդեն այնչափ աւելի կը բացուի ու կը ճառագայթէ:

Եթէ ոչ Վարդանայ առաջին ուսուցիչը, սակայն գլխաւոր ուսուցիչն եղած է Յովհաննէս Վանական, ինչպէս նա իբրեւ երախտապարտ աշակերտ մը կ'աւանդէ. «Զոր ինչ արարին ազգն նետողաց գրեալ են մանրամասնաբար փառաւորեալ հայրն մեր Վանական վարդապետն եւ հարազատն մեր Աիրակոս» (Պտմ., էջ 176—177), այս է՝ Վանական իր հայրն է վարպետ ըլլալով, իսկ Աիրակոս հարազատն իբրեւ աշակերտակից: Նա՝ միշտ ուսման ծարաւի Վանականի գիտութեան աղբիւրէն անյագաբար ըմբռնեցաւ: Առոտս անոր ուսաւ Ս. Գրոց մեկնութեան այն կերպը, զոր ապա իւր գրքերուն մէջ գործածեց¹, այս է՝ աւելի Ս. Հարց գործքերէն մեկնութիւն մը հիւսել քան թէ սեպհական գրչէն յերկրել:

Վարդան իբրեւ հաւատարիմ աշակերտ՝ իւր վարպետէն չի մեկնիր դառն օրերուն իսկ եւ անոր ցաւոց բաժակին բաժակակից կ'ըլլայ: Թաթարական ասպատակութիւններու ատեն շատ նեղութիւններ տեսնելէ ու անձամբ ալ զգալէ յետոյ Վանականէն հրաժարած է գուցէ

¹ Հմմտ. Վանականի մասին գրածս եւ ապա Վարդանի երկերուն նկատմամբ ըսելիքներս:

ոչ աղիկամի եւ մեկնած է Անդրէն մենաստանը
Կայենոյ, զոր Կիրակոս «միայնարանն իւր» կը
կոչէ (Կիր. էջ 174):

Թէ որչափ ժամանակ Անդրէնի մէջ դե-
գերեցաւ կարելի չէ ըսել:

Հ. Չամչեան կը գրէ. «Սա (Վարդան) էր
ծննդեամբ ի Բարձրաբերդոյ յաշխարհէն երրորդ
Հայոց եւ ի գալ Վանական վարդապետի յայ-
նոսիկ կողմանս յարեցաւ ի նա եւ երթեալ ընդ
նմա ի վանս նորա ի մեծն Հայս եւ Աղուանս
ուսաւ ի նմանէ բազում ինչ» (Պտմ. Հայոց,
Գ., էջ 240): Այս խօսքերուն համաձայն Վար-
դան իւր նախնական ուսումն առ ոտս Վանականի
ի Կիլիկիա կ'առնու եւ ապա զայն անոր թեւերուն
տակ կը շարունակէ: Ինչպէս որ անհիմն է Վա-
նականի դեգերումն ի Կիլիկիա, որ անոր կեն-
սագրութեան մէջ այս պատճառաւ եւ ոչ իսկ
ակնարկուած է, այսպէս եւ անհիմն է Վարդանայ
ի Կիլիկիա ծնանիլը: Առաջնոյն մէջ Չամչեանի
գայթակղութեան քարն եղած է Մխիթար Գօշի
Սեւ լեռն ըրած այցելութիւնը (Կիր., էջ 107),
իսկ երկրորդին մէջ Վարդան Բարձրաբերդցւոյ
գոյութիւնը:

Ըստ Էմինի 1238ին կամ ըստ իս 1239—
1240ին Վարդան սուրբ տեղեաց այցելութեան
կը փութայ ի Պաղեստին. «Առաքեաց ընդ թրդ-
թոյն զիմաստուն եւ զհանճարեղ վարդապետն,
որ աղաւթականութեան աղագաւ երթեալ էր
յերուսաղէմ» (Կիր., էջ 162): Մինչ Կիրակոսի
Վենետիկեան ձեռագիրներու մէջ վերոյիշեալ

յառաջբերութեան մէջ կը պակսի վարդան անունը («զհանճարեղ վարդապետն») Ոսկան տէր Գրիգորեան Յովհաննեսեանցի տպագրութեան (էջ 174) եւ մեր Թ. 594 ձեռագրին¹ մէջ որոշակի դրուած է վարդան անունը (անդ թղ. 27բ)։

Երուսաղէմի եւ հաւանականագոյնս նաեւ հարեւան քաղաքներու եւ գիւղերու ս. տեղեաց այցելութեամբ ուխտը կատարելէն յետոյ՝ անիկա կը դիմէ Կիլիկիա 1240—1241ին։ Հոս այս միջոցներուն գահին վրայ կը բազմէր Հեթում Ա., իսկ կաթողիկոսական գաւազանը կը կրէր Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցին (1220—1268)։ Այստեղ կը ներկայանայ Հեթում թագաւորին, ու անոր եղբայրներուն եւ արքունական տան հետ սեռն ու մտերմական յարաբերութեան մէջ կը մտնէ։ Բայց աւելի ջերմ եւ երկարատեւ կ'ըլլայ իւր տեսակցութիւնը Կաթողիկոսին հետ, որ իւր արժէքը գնահատելով զինքը շատ մը գործքերու մէջ կը նախընտրէ։ Կիլիկիոյ մէջ է որ վարդան Իշոխ անուն քահանային հետ կը ծանօթանայ։

Թէ Ռուբինեանց հողին մէջ Արեւելցւոյ գրիչը գրական ինչ արդիւնքներ յառաջ բերած է, որմէ կամ ինչ պատճառէ դրդուած՝ այդ վերջէն պիտի նկարագրուի։

1243ին Կոստանդին Ստոյ մէջ ժողով մը կը համախմբէ, անոր ներկայ կ'ըլլան եպիսկոպոս-

¹ Միայն այս ձեռագիրը կը յիշեմ, վասն զի իւր հնութեամբը մեծ արժէք ունի։

ներ եւ անուանի եկեղեցականներ: Անոնց նպատակը կ'ըլլայ Կիլիկիոյ եւ Հայաստանի մէջ կղերականներու եւ ժողովրդեան մէջ ներս սպրդած զեղծումներու առջեւ թումբ մը դնել նորանոր կամ արդէն եղած, սակայն անտեսուած կանոններով: Հաւանական է թէ Վարդան ալ իբրեւ արգիւնաւոր ու հանճարեղ վարդապետ (Կիր., էջ 162) սիւնհոդոսին մասնակցութեան արժանի գտնուած է (հմտ. Չամչեան Պտմ. Հայոց Գ., էջ 227): Ժողովոյն լուծուելէն բաւական վերջ Կոստանդին կը յօրինէ շրջաբերական մը եւ գումարման կանոնական սահմաններով ի միասին վարդանայ ձեռքով Հայաստան կը յղէ (Կիր., էջ 165):

Այսպէս հինգ տարի Կիլիկիոյ մէջ Կաթողիկոսին թեւ թիկունք ըլլալէ վերջ մայր երկիրը կ'ուղեւորուի անիկա իբրեւ հայրապետին երկրորդ ետը: «Առաքեցի զդա (զՎարդան) առ ձեզ... ընուլ զտեղի իմ ոչ ի դորա կամաց եւ ի խնդրոյ այլ յիմմէ սրտէ եւ յօժար կամաց եւ ի հրամանէ հարկեալ եւ որպէս անդամ ի կենդանի մարմնոյն ցաւօք հատեալ...» (Կիր., էջ 165): Խօսքեր, որոնցմէ վճիտ կ'արտացոլայ հայրապետին սէրն ու յարգանքն առ վարդապետն եւ Վարդանայ ցաւը, որով կը հրաժարի Կոստանդինէ: Գուցէ նաեւ Վանականի աշակերտը դժուարաւ Կիլիկիայէն ուզած է Արեւելք անցնիլ ինքզինքն իրեն յանձնուած պաշտօնին անատակ զգալով:

1846ին նա Հայաստան կը ժամանէ, հոս ի հարկէ իւր ուշն ու զուրուշը կը գրաւէ այն պաշտօնը զոր ստանձնած էր: Ուստի մերթ հոս մերթ հոն կը դիմէ, որպէս զի Ստոյ ժողովոյն կանոններն եպիսկոպոսներուն եւ անուանի վարդապետներու ստորագրութեամբն ընդունելի ու պարտաւորիչ ընէ: Ոմանք կամքով, ուրիշներն ակամայ յանձն կ'առնուն «ձեռագիր երգմամբ եւ նզովիւք առնել զհրամանն» (Վիր., էջ 173): Ստորագրողներու շարքին մէջ ի մէջ այլոց կը նկատուին Աղուանից Ներսէս Կաթողիկոսը, Բջնոյ եպիսկոպոսները¹, Յովհաննէս Տուեցին, Համազասպ Հաղբատայ եպիսկոպոսը եւ Յովհ. Վանական, որ երկար տարիներէ վերջ բախտը կ'ունենար տեսնելու իւր ձեռնասուն աշակերտը: Վարդան Կոստանդինէն հրահանգ բերած էր եկեղեցականներուն «Թուղթս ձեռագրել եւ առ իս առաքել ձեռօք իմոյ վարդապետիս» (Վիր., էջ 166): Հետեւողութեամբ Հ. Չամչեանի (Պտմ. Գ., էջ 230) Հ. Ալիշան եւ ուրիշները կ'ընդունին՝ թէ Վարդան ստորագրուած թուղթն իւր հետ Վիլիկիա կը տանի «առ հոգեւոր տէրն», եւ հոն բաւական ժամանակ մը կը դեգերի: Այս

1 «Թուիս Հայոց Չ ազգմամբ եւ հրամանաւ Հոգւոյն սրբոյ եւ Կոստանդեայ կաթողիկոսի հաստատեցաք զխաւտեալ կանոնքս... Տէր Վանական եւ Տէր Գրիգոր Բջնոյ...», Շահխաթունեան՝ Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացի Արարատայ, Էջմիածին 1842, էջ 484 (Բ., 183) հմտ. նաեւ Ազգագրական Հանդէս 1912, Ի Գ., 147: Արձանագրութենէս յայանի է որ այս ատեններս արդէն Վարդանի գործքը քիչ յաջողութիւն չէր ունեցած:

կարծիքին չեմ կրնար համաձայնիլ, վասն զի
 Կիրակոսի գործոյն Տէր Գէորգեան-Յովհաննի-
 սեանցի հրատարակութեան մէջ (էջ 184) եւ
 մեր թ. 124, թշ. 105 եւ թ. 574, թշ. 36.
 ձեռագիրներուն մէջ որոշակի կը դրուի թէ
 “Առեալ զայս գիր հաւանութեան իմաստնոյ
 վարդապետին վարդանայ առաքէ առ Կաթու-
 ղիկոսն”:

Լ. Ալիշանի համաձայն այս երկրորդ (?)
 դեգերման առթիւ ի Կիլիկիա՝ Թարգմանած է
 վարդան Միխայէլ Ասորւոյ պատմութիւնն
 1248ին: Այս մասին տես վարը, ուր խօսք
 պիտի ըլլայ Ժամանակագրութեանս վրայ:

Ս. Հոգւոյն “Եւ յՈրդւոյ” բխման հարցին
 մէջ անիկա իբր ճշմարիտ աշակերտ մը հե-
 տեւած է իւր վարդապետին շաւիղներուն (1251):
 Մինչդեռ հաւանական կը թուի որ Խորանաշատի
 հիմնադրին փոխման միջոցին († 1251) գործ-
 քերու բերմամբ բացակայ էր, ապա թէ ոչ Կի-
 րակոս զինքը չէր անտեսեր:

Վարդան¹ Կոստանդինի յանձնարարու-
 թիւնը կատարելէ վերջ կը մեկուսանայ յԱն-
 դրէն ի “միայնարանն իւր” (Կիր. էջ 174):
 Հոս դադար կ’առնու եւ զինքը շրջապատող
 աշակերտները գիտութեան մէջ կը հրահանգէ:

1 Հ. Չամչեան զՎարդան Մեծ կը միացնէ Վարդան
 Բօժար-Որդւոյն հետ որ զԴաւիթ մոլորեցուցիչ սաստող-
 ներէն մին էր. հմմտ. Պտմ. Հյց. Գ, էջ 233 եւ Կիր.
 էջ 184:

Հաւանօրէն գրականութեան ալ կը նուիրուի, ինչպէս Հ. Ալիշան կը հակի ենթադրել (Վարդան՝ Յառաջաբան, էջ Գ): Այստեղ կ'երեւայ թէ ոչ դոյզն ժամանակ մը կ'օթեւանի, անկէ կ'անցնի խորվիրապ, ապա կը փոխադրուի Սաղմոսավանք, Թեղենեաց մենաստանը, Հառիճոյ ուխտն, ուր արտասանած է սուրբ Կոյս Մարիամու վրայ ներբողեան մը: Որչափ կ'երեւայ կարճ ժամանակ մ'ալ բնակած է խորակերտի մենաստանը, որուն տաճարին դրան շրջանակին վրայ արձանագրուած է «Թուիս ԶԱ ի հայրապետութեան Տեառն Կոստանդեայ արհի եպիսկոպոսութեան Համազասպայ եւ աշխարհակալութեան եւ զօրապետութեան... (դրան հիւսիսակողմը սեան վրայ) Կամաւ անմահին Աստուծոյ մէք Ուքանս եւ Պապքանս որդիք Սարգսի թողն հոգոյն (?) միաբանեցաք սուրբ ուխտիս հրամանաւ աշխարհալոյս վարդապետին Վարդանա եւ տէրս եւ միաբանքս ետուն մեզ զհոգոյն գալստեան օրն» (Արձագանք 1884, էջ 614):

Բայց իւր գլխաւոր հանգրուանները կ'ըլլան Անդրէի միայնարանէն վերջ խորվիրապ ու Հաղբատ: Վեց տարի ողջ բովանդակ պարապած է Վարդան խորվիրապի մէջ վարպետութեամբ ու գրականութեամբ: Հոս իւր աշակերտներու թիւը կը հասնէր քառասունի (Հայոց Նոր վկաներ, Վաղարշապատ 1903, էջ 105): Դժբախտաբար անոր աշակերտներու մեծամասնութեան անունը չէ յիշատակուած:

Մեզի ծանօթ դէմքեր են՝

ա. Գէորգ Սկեւռացի, Սկեւռայի պարծանքներէն մին, որ կարեւոր տեղեկութիւններ թողուցած է իւր վարպետին ու իւր մասին (Հմմտ. Այրարատ, էջ 438):

բ. Ներսէս Մշեցի, որ գիտցաւ նոր զարկ մը տալ հայ վանական կեանքի եւ մատենագրութեան:

գ. Գրիգոր Բալուեցի, որ վեց տարի իւր վարպետին հովանաւորութեան տակ կրթուելէ վերջ՝ անկէ վարդապետական գաւազանը կ'ընդունի եւ ի վերջոյ դառն մահ մը կ'ունենայ (Հայ Նոր վկաներ, էջ 105):

դ. Յովհաննէս Երզնկացի, անուանին պէսպէս երկերով եւ Շնորհալոյ Մատթէի մեկնութեան շարունակողը, որ զՎարդան իւր հայրը կը կոչէ «Հօրն մերոյ Վարդանայ վարդապետի», (Տաշ. Ցուց. էջ 16)¹:

Վարդանայ ուսուցչապետութեան ժամերը հաւանօրէն աւելի կը սահէին Ս. Գրոց մեկնութեամբ եւ հարկաւ այն եղանակաւ որ իւր երկերուն մէջ պահուած է: Յիրաւի ունեցած է նա խորին հմտութիւն մը այսպիսի նիւթերու մէջ եւ ջանացած զայն իւր մտքի որդիներուն ժառանգութիւն ձգել: Իւր շատ աշակերտ ունենալուն երկու կէտ ի հարկէ ամենէն աւելի ազդած են՝ իւր բազմակողմանի հմտութիւնն ու իւր սիրելի եւ մարդամօտի բնաւորութիւնը: Մինչ իբրեւ հայր մը աշակերտներու

1 Հմմտ. Չամչեան, Պտմ. Հայոց Գ, էջ 271:

հետ հանդարտօրէն կ'ապրի, յանկարծ իւր առջեւը կը բացուի նոր ասպարէզ մը:

1264ին ի ձեռն Շնորհաւոր անուն անձի մը Վարդան առ Հուլաղու Էլլանը կը կոչուի¹ եւ ունկնդիր այդ ձայնին Սարգիս ու Գրիգոր վարդապետներու հետ ընկերակցութեամբ Տփիսեաց Տէրտէր աւագերիցուն կ'երթայ քաջարի զօրագլխին: Անոր քով ուրախութիւնը կ'ունենայ տեսնելու Հայոց Հեթում Թագաւորը: Հուլաղու Վարդանի վրայ մեծ վստահութիւն ունենալուն՝ անոր առջեւ յարմար պարագայի մը կը պարզէ իւր սիրտը եւ վարդապետը որչափ ձեռնհաս է անոր դարման ու լուսաւորութիւն կ'ընձեռէ: Վարդան զօրագլխին իրեն հանդէպ ունեցած համակրութենէն ոգեւորուած շնորհքներ կը հայցէ իւր ցաւերու մէջ փորձուած ազգին համար եւ կ'ընդունի²: Երբ երախտապարտ սրտիւ շնկէ կը հրաժարի գոռ առաջնորդն անոր յուշարար նուէր կու տայ «բալիշ մի եւ երկու հանդերձ» (Վարդ., էջ 158):

Մէկ տարի յետոյ Հալաղու կը վախճանի եւ անոր քրիստոնեայ կինը՝ Տողուզ գուժը կը

¹ Վարդան իւր կենաց այս գեղեցիկ դրուագներէն մին մանրամասն եւ ռամկաստան լեզուաւ աւանդած է համո. Պատմ., էջ 155—159:

² Հուլաղու կը զարմանայ վարդապետին աղքատութեան վրայ եւ կը հարցնէ. «Ոչխարենի էր ես զգեցեալ եւ ոչ ոսկի», Վարդան կը հաւաստէ թէ ինքը «Լուր արեղայ մի է», Երբ այն ատեն Թաթարներու պետը կ'ուզէ զինքը «մեծացուցանել», եւ ոսկի տալ, նա կ'ըսէ թէ ոսկին ու հողն մեզի հաւասար է եւ փոխան անոնց իւր ազգասիրութեամբը կը ինդրէ «ողորմութիւն ի վերայ աշխարհին»,

Հասցնէ Վարդանի ականջը եւ կը հարցնէ թէ արդեօք կարելի՞ է իւր ամուսնոյն համար պատարագ մատուցանել: Հայերը հակառակ Ասորիներու ժխտական պատասխան կու տան (Վարդ., էջ 161): Քիչ վերջ կը մեռնի նաեւ Տողուզ խաթունը, որ միշտ յարգալից վերաբերմունք մը հանդէպ Վարդանայ տածած էր եւ անոր խորհրդեան համեմատ Ապաղայի խանութեան բարձրանալուն միտած եւ զայն ի գլուխ հանած էր:

Հուլաղու խանին այցելութենէն վերադարձած¹ Հաղբատու հռչակաւոր մենաստանին մէջ Վարդան կը բնակի ժամանակ մը: Այս տեղ կը հիւսէ Երգ Երգոցի ծաղկաքաղ մեկնութիւնն իւր ազնիւ աշակերտակցին Կիրակոսի խնդիրքով: Հոս թերեւս աւանդած ըլլայ անոր Յովհաննէս Գառնեցւոյ պատմութիւնը, որուն հետ անձնական ծանօթութիւն ունէր (Կիր., էջ 201):

Հաղբատէն կրկին կ'անցնի ի Խորվիրապ եւ կը սկսի Գանիէլի մարգարէութեան մեկնութիւնը, զոր կ'աւարտէ Աղջոց վանքն, ուսկի նորէն հաւանօրէն "ի դուռն Ս. Գրիգորի"՝ Վիրապ կ'անցնի:

Այսպէս բազմավաստակ ու աստանդական կեանք մը կը վարէ անիկա՝ միշտ կենալով իւր ուսուցչական բեւեռին վրայ: Կքած տարիներու բեռն տակ կը կնքէ իւր մահկանացուն: Մաղաքիա արեղայի համեմատ անիկա կը փոխուի

1 Այս ատեններս իւր գրած պատմութիւնը աւագակներու ձեռքը կ'իյնայ եւ ինքն ալ դառն ժամեր կ'ունենայ:

“ի Թուականին Հայոց 21”¹, մինչդեռ Սամուէլի Շարունակողը (էջ 161) կը գրէ “ՌՄԿԹ (1269) Աւագ Սարգիսն մեռաւ: Մեռաւ սուրբ վարդապետն Վարդան”: Նոյն տարեթիւը կը գտնէ եւ Դաւիթ Վանահայր (Հմմտ. քիչ վերջ), գուցէ Սամուէլի գրքին մէջ: Ունիմ առջեւս արձանագրութիւն մը, որուն մէջ 1271ին Սարգիս մեռած կը նկատուի եւ անոր հոգւոյն համար որդիները պատարագ մատուցանել կու տան՝ “ի Թուիս 21 Շնորհիւն Աստուծոյ ես Ուքան քաղիմադինս եւ եղբայր իմ Պապքան վախրադինս որդիք Սարգսի Թոռն Հոգոյն (?) եւ հարսն իմ Դապտայ խաթունս գնեցաք զվանքս իւր ամենայն սահմանաւքս հողով եւ գրով եւ շինեցաք ի կորդոյ եւ զարդարեցաք սպասիւք եւ գրենաւք եւ ընծայեցաք եկեղեցոյս զմեր գանձագին հայրենիքն զխանապին դանկն որ միջաւրին էր Շահապին զվերեւն եւ զներքեւն եւ զհարով կողմանն կուղպականովն եւ այգի մի ի Բագրան զԱյգեհայրն եւ զԱյգստին կապն եւ զխաչի խառոյ դ. Դանկն եւ զջաղացս. Հայր Սարգիս եւ այլ եղբարքս փոխարէն հատուցին յամենայն շաբաթ աւր գ. խորան մեր հաւրն Սարգսի եւս իթի եւ մեր 26 պատարագեն եւ դ. աւր Սարգիս արքաունին . . . Մխիթարիչ գրիչ: (Հրտ.

1 Ինչպէս Հ. Ղ. Յովնանեան միտ դրած է խօսքս միայն Մաղաքիա Աբեղայի Թաթարաց Պատմութեան Պետերբուրգեան հրատարակութեան մէջ կը գտնուի: Հմմտ. Հետազօտութիւնք Նախնեաց ռամկօրէնի վրայ: Վիեննա 1897, Ա. մասն, էջ 242:

Քասմաջանեանէ՝ համեմատեալ քալալեանի եւ Ալիշանի հրատարակութիւններու հետ յՈստան 1901, էջ 234.)

Հետեւաբար Սարգիս ու Վարդան յարաբերութեան մէջ են եւ զիրար լուսաւորելու կը նպաստեն:

Ուրիշ խնդիր մ'ալ է թէ ո՞ր ամփոփուեցաւ Վարդանի աճիւնը: Հ. Ալիշան մինչ Թովմաս Վանանդեցւոյ խօսքերուն հետեւելով սկզբանանոր գերեզմանը Հաղբատու մէջ կը փնտռէր (Վարդան, Յառաջքն, էջ Զ) ապա իւր «Այրարատին» մէջ (էջ 438) կը հաղորդէ որ «Անդ (ի Խորվիրապ) աւանդեն լինել զդիրս մարմնոյ սորա»: Ինծի շատ հաւանական կը թուի թէ Վարդան Խորվիրապի մէջ թաղուած է, նախ վասն զի Թովմասի խօսքերը պէտք է Վարդան Հաղբատացւոյ մերձեցնել որ ըստ Խաչատուրոյ ի Հաղբատ թաղուած է (Հմմտ. Հ. Ակինեան, Հանգէս Ամս. 1908, էջ 234): Երկրորդ վասն զի իւր ծերութեան օրերը հոն կ'անցնէ: Վերջապէս ունինք վկայութիւնը Վարդան Աշխարհաբերի¹ եւ Դաւիթ Խորվիրապեցւոյ, որուն գրած կոնդակէն կը քաղեմ Վարդանայ մասին հետեւեալ կէտերը. «Քանզի այսմ ամի որում ՌՃԹԸ (1669) էր ձեռնարկեցաք զքայքայեալ եւ հիմանց խախտեալ սուրբ Վիրապ... շինել

¹ Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris 1819, p. 420. Հմմտ. Նաեւ Սաղմոսի մեկնութեան մը գտնուած ծանօթութիւնը, Լուսնայ 1900, էջ 269:

եւ նորոգել եւ ի պատմութենէ գիտէաք զի
 Լուսաւորչի մարմինն է ի ներքոյ հորոյն. նաեւ
 երկուց սուրբ վարդապետաց վարդանայ որ է
 մեկնիչ մեր... եւ Ներսէսի նորին հոգեւոր եղ-
 բօր... քակելով հասաք ի սուրբ մարմինս վար-
 դապետաց... իբրեւ թէ ի քուն եւ կամ նոր
 վախճանեալ անարատ եւ ամբողջ ամենեւին...
 վարդանայն բոլորովիմբ մորթովն երակներովն
 ձեռքն ի վերայ կրծքոյն խաչանման եղնգուքն
 եւս ի վերայ: ... յորժամ լուան եւ տեսին ա-
 մենայն մեծամեծք երկրիս գրոհ տուեալ եկին
 եւ կամէին յափշտակել ի ձեռաց մերոց իբր թէ
 նոցա իցէ եւ առեալ զմարմինն սուրբ՝ բազում
 այս կողմն եւ այն կողմն շրջեցին եւ տեսին թէ
 կաշեայ սքեմն խաչաձեւ ի պարանոցի սրբոյն
 վարդանայ եւ գաւազանն եւս մօտ ինքեան...
 եւ մեք ի բազում պատմութիւնս որոնեալ գտաք
 որ մեծն վարդան ի ԶԺԸ թվին էր վաղճանեալ
 (Ընդարձակ կոնդակս հրատարակած է Պալեան
 ի Բիւզանդիոն 1903, Թ. 1933)¹:

Ահա համառօտ կենսագրութիւնը վարդան
 Արեւելցւոյ: Թէ ժամանակակիցներու քով եւ
 թէ յետնագոյն դարերու մէջ անոր մասին գո-
 վասանքներով խօսուած է: Եւ նա այդ դրուա-
 տիքներու արժանի էր ամէն տեսակէտէ առեալ:
 Իբրեւ գործօն անձ մը ժիրաժիր կը սորվի, հո-
 գատարութեամբ կ'աշխատի ի Նիլիկիա, անձնա-

¹ Չեմ գիտեր ուսկէ գրդուած Հ. Յովնանեան կ'ըսէ
 «Հաւանական կ'երեւայ ի վանս Հաղբատայ կամ Անդրէի».
 մեռած ըլլայ վարդան. հմմտ. Հետզտ., էջ 241:

նուէր ասպարէզ կը նետուի եւ կաթողիկոսին բաղձանքներուն յագուրդ կու տայ բարի արդիւնքով, քաջայոյս կը փութայ խանին վրանը եւ ազգին համար շնորհքներ կը հայցէ: Իբրեւ ընկերական անձ մը կը սիրուի արքունական ընտանիքէն եւ կաթողիկոսէն, իրեն հետ ջերմ կապերով զօդուած էին վանական վարդապետ, Գրիգոր, Յովհաննէս ու Համազասպ Հաղբատացիները, Կիրակոս Գանձակեցին¹, որդիական սէր մը կը տածէին աշակերտներն անոր հանդէպ: Իբրեւ վարպետ մը ականաւոր ու արդիւնաշատ կը փնտռուէր ամէն ատեն, ուր իւր ոտքը կը դնէր ուսումնատենչ պատանիներն իբրեւ շանթաձգէ մը քաշուէին: Իսկ թէ իբրեւ մատենագիր որչափ նիւթած ու արտադրած է, անոր հասու կ'ըլլանք երբ երկերուն նկատողութեան անցնինք:

2.

Գրութիւններ:

Ընդարձակ ու արգասալից էր վարդան Սրեւելցւոյ գործնական ասպարէզը: Սակայն աւելի լայնածիր ու մրգաւէտ է գրականութեան հրապարակն, ուր թեւակոխած կեանքի գարնան

¹ Վարդան երախտապարտ սիրտ մ'ունէր եւ իրեն հանդէպ բարեմիտ գտնուողներուն անզգայ չէր մնար, այլ կը հատուցանէր փոխարէն մը երգելով Պաթողիկոսին ու թագաւորին անունը (Պտմ., էջ 163), հաշակելով վանականի անունը (անդ, էջ 146) եւ կատարելով ուրիշներու խնդիրքն, ինչպէս յընթացս յերեւան կու գայ:

մէջ եւ կուրծք տալով ամէն խոչընդոտի ճգնած է մինչեւ ալիքներու ծաղկիլը. միայն մահը կրցած է իւր մատերէն կորզել գրիչն ու զայն անգործութեան դատապարտել:

Պատմութիւն, Մեկնութիւն, Ճառասացութիւն անոր առօրեայ զբաղումները կ'ըլլան եւ ամէնուն մէջ եթէ ոչ միշտ, սակայն ընդհանրապէս հոյակապ կը հանդիսանայ ու դափնէպսակով կը պճնուի: Այո՛ նա Պատմագիր է բազմահմուտ, ճարտասան է բանիւրուն, Մեկնիչ է մեղուաջան:

Երբ ուզեմ անոր գրական արդիւնքները դասաւորել, ստիպուած կը զգամ զիս հետեւեալ կարգն ընտրել:

1. Պատմութիւն,
2. Մեկնութիւններ,
3. Ներքողներ,
4. Շարականներ,
5. Մանր երկեր,
6. Տարակուսական երկեր,
7. Անհարազատ երկեր,
8. Թարգմանութիւններ:

1. Պատմութիւն. Վարդանի գրական գործքերուն ընտրելագոյններէն մին է անոր «Հաւաքումն պատմութեան», որ մեր Մատենադարանին Թ. 54 ձեռագրին մէջ հետեւեալ ընդարձակ խորագրով պսակուած է. «Բազմերջանիկ եւ երանաշնորհ Հօրն անյաղթ փիլիսոփայի եւ լուսաւոր Վարդա-

պետին Վարդանայ սուրբ Թարգմանչի եւ կրկին Լուսաւորչին Հայոց Բան պատմագրութեան համառօտ վիպասանեալ յԱղամայ հետէ մինչեւ ԶԺԶ¹ Թուին Հայոց յոյժ պիտանի շարադրութեամբ, (Տաշեան՝ Ցուց., էջ 252):

Ինչպէս խորագիրս կը հաւաստէ, պատմութեանս բովանդակութիւնը կը կացուցանեն Ադամէն սկսեալ մինչեւ Վարդանայ վերջին օրերու անցքերն, ըլլան անոնք հայ հողին վրայ եւ կամ օտար երկիրներու մէջ հանդիպած:

Անցեալ շրջաններու իբր աղբիւր ծառայած են իրեն Ս. Գիրքն եւ հայ բոլոր պատմագիրները: Ասոնցմէ զատ Վարդան առջեւն ունեցած է մի քանի գրութիւններ, որոնք առ այժմ կը մնան անյայտ: Այս անոր հաղորդած առանձնայատուկ դէպքերէն կը տեսնուի: Ներկայ ժամանակին համար աղբիւր են՝ Յովհ. Վանականի եւ Աիրակոս Գանձակեցւոյ պատմութիւնները: Շատ տեղեկութիւններ ալ կ'աւանդէ իբրեւ ականատես կամ ականջալուր:

Համառօտութեան հետեւութեամբ պատմագրութիւնս ընդունած է խոր վէրքեր, մերթ ընդ մերթ անուններու ցանկ մը ընթերցողին առջեւ կը պարզուի: Ժամանակագրութիւնն երբեմն կը կաղայ: Ինչ ինչ տեղեր պատմագիրը շատ դիւրահաւան ու աւելորդա-

¹ Վարդանի պատմութիւնը կը հասնի մինչեւ Պոստանդին կաթողիկոսի մահը (1268): Զայն վերջէն ուրիշ անձ մը մինչեւ 2ԾԶ (1307) շարունակած է:

պաշտ է: Կրօնական խնդիրներու մէջ յարձակողական ու կողմնակալ դիրք կը գրաւէ: Լեզուն ալ չունի այն վայելչութիւնը, որ ուրիշ երկերու մէջ կը նշմարուի: Պակասութիւններովս հանդերձ մատեանս շատ տեսակէտէ նկատելով մեծ արժէք ունի: Մանաւանդ վերջին դարերու համար լուսատու ջահ մըն է: Ափսոս որ այս վերջին ժամանակաշրջանին մէջ ինչ ինչ կէտեր զանց ըրած է, վասն զի խորշած է իւր վարպետին ու աշակերտակցին ըսածներն “երեքկնել կամ բազմաբանել” (Պտմ., էջ 146):

Թէ ինչ պատճառէ դրդուած այս պատմագրութեան ձեռնարկած է վարդան եւ երբ սկսած է գրել, երկուքն ալ կը մնան քողի տակ: Միայն այսչափը ստոյգ է թէ Կոստանդին կաթողիկոսի մահուամբ իւր պատմութիւնը կը փակէ, հետեւաբար զայն կը հասցնէ մինչեւ 1268: Գուցէ ալեւոր հասակը եւ կամ հաւանական է՝ ուրիշ գործքեր չեն ներած, որ մինչեւ իւր մահուան տարիները զայն շարունակէր: Թէեւ վերջին կէտս հաւանական ըսի (վասն զի շատ մը գրութիւններ 1267 է վերջ յօրինած է), բայց ասկէ աւելի հաւանական կ’երեւայ այն թէ Արեւելցին Կոստանդին Բարձրբերդցոյ քաղցր յիշատակով՝ իբր մեծ անձնաւորութեան մը անուամբ ուզած է զայն կնքել: Այս արդէն կենսագրութեան մէջ ալ մատնանշուեցաւ:

Վարդանայ պատմութիւնն ալ սեւ ճակատագրի մը հանդիպած է: Ինչպէս հեղինակը կ’աւանդէ՝ “Անկաւ գրքունկս ի ձեռս հարամեաց”

(Վարդ., էջ 161): Մէկ ու կէս տարի վերջ ի Թիֆլիզ վաճառուելու կը բերուի եւ Մելեր անուն անձ մը զայն գնելով վերստին շարադրողին կը դարձնէ, որ զայն դեռ քիչ մ'ալ յառաջ կը տանի եւ ապա կը վերջացնէ:

Գրութենէս բաւական ձեռագիր օրինակներ կան, երկու անգամ հայերէն տպուած է եւ անգամ մ'ալ ռուսերէն թարգմանութեամբ հրատարակուած:

Ձեռագիրք: 1. Մեր Մատենադարանի Թ. 54 ձեռագիրն, որ ի վննետիկ 1857 ին օրինակուած է¹: — 2. Վննետ. Մխիթ. Հարց ձեռագիրներէն անուանի են երկու հատ, մին գրուած 1307 ին, իսկ միւսը սեպհականութիւն էր Ստ. Օրբէլեանի, ասոնցմէ զատ կան նոյն հաւաքման մէջ դեռ ուրիշ երեք օրինակ: — 3. Էփնի հրատարակութիւնը կատարուած է երկու ձեռագրի վրայէն, մին անթիւ է, իսկ միւսն օրինակուած է 1814 ին ԺԵ. դարուն գրուած ձեռագրէ մը եւ Ներսէս Աշտարակեցոյ հրամանով նուէր եղած է Դումեանցով Թանգարանին: — 4. Գիւտ Աղայեանցի ծանօթ են պատմութեանէս երկու ձեռագիր, մին գուցէ 1425 էն (Արձագանք 1888, էջ 128), իսկ միւսն 1656 ին օրինակուած՝ ստացուածք էր Աւետիք Էնֆիաճեանցի ի Թիֆլիզ (Անդ, էջ 114): — 5. 1631 ին Յովհ. Խուլ պատրիարքն օրինակած է Վարդանայ գործքն եւ այն շատ հին ձեռագրէ.

¹ Օրինակութիւնն եղած է ձեռագրէ մը, որ կը թուի թէ 1514 ին գրուած է (հմտ. Տաշեան՝ Ցուց., էջ 252):

“յամին եօթն հարեւորդի Ի երորդի երրորդի թուարեութեանս Հայոց”, ուրեմն հեղինակին մահուանէ երեք տարի վերջ: Յովհ. Խոսէ ձեռագրիս հնութիւնն անձամբ կը շեշտէ. “Ո՛հ զի խիստ ծեր էր աւրինակս, հազիւ կարացի յանկ հանել”: — 6. Յէջմիածին կը գտնուին ըստ Կարինեանի ցուցակին երեք օրինակ՝ Թ. 1665, 1666, 1668, վերջինս աշխարհացոյցի հետ ի միասին օրինակուած է 1696ին ի Զուղայ:

Հրատարակութիւնք. 1. Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցոյ Պատմութիւն տիեզերական ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա 1861: — 2. Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի լուսաբանեալ, ի Վենետիկ 1862¹.

Թարգմանութիւնք. Всеобщей Исторіи Бардана Великаго, թարգմ. Մ. Էմին, Москва 1861, որուն մասին հմտ. M. Brosset, Analyse critique de la Всеобщая Исторія de Vardan, St. Pétersbourg 1862, էջք 30 (նոյնը նաեւ ի Memoires de l'Académie impériale des sciences de St. Pétersbourg, Sér. VII, t. IV, Nr. 9): Քաղուածներ պատմութենէն. Les Mongoles d'après les histo-

¹ Մաղաքիա Խրեղայի՝ “Պատմութիւն Թաթարացի գործքը Երուսաղէմեան Հրատարակութեան մէջ յանուն Վարդանայ լոյս տեսած է: Ասոր նկատմամբ հմտ. Մաղաքիա Արեղայի երկերը, որոնց մասին վերջէն խօսք պիտի ըլլայ:

riens arméniens (*Ի Թերթին* Journ. As. 1860, fasc. II). *Ի գիրս* Recueil des histoires des Croisades; Documents arméniens I, Paris 1869, էջ 431—43 E. Dulaurier, Extrait de l'histoire universelle de Vartan.: — Թաթարաց վերաբերեալ նիւթերն ուսերէն Թարգմանութեամբ տուած է նաեւ քերովբէ Պատկանեան իւր «Թաթարաց պատմութիւն» ուսերէն երկին մէջ հմմտ. Հտր. Ա, էջ 1—29 (տպ. Պետերբուրգ 1873):

2. Մեկնութիւններ: Յանուն վարդանայ չորս հատ նշանաւոր հաւաքածոյ մեկնութիւններ մեզի հասած են: Ամբողջ կեանքը Ս. Գրոց ու կրօնական ուսմամբ պատաղող վարդապետիս համար դժուարին չէ եղած յօրինել ընտիր մեկնութիւններ «Ի խնդրոյ եղբարց եւ աշակերտաց»:

— «Վարդանայ Հաւաքումն մեկնութեանց Հին կտակարանի այլ եւ այլ մասանց, այս է՝ Ժննդոց, Ելից, Ղեւտականի, Երկրորդումն Օրինաց, Թուոց, Յետուայ եւ Դատաւորաց, Հորից Թագաւորութեանց»:
Գործքիս ձեռնարկած է Արեւելցին «Ի խնդրոյ Տեառն Համազասպայ եւ վարդապետին Գրիգորի» (Տաշեան՝ Ցուց., էջ 592) եւ այն ինչպէս շարքանելեան կը գրէ (Պամ. Դպ., էջ 742) Հայոց 2Ժ Թուին: Մեկնութիւնս հաւաքածոյ մըն է Ս. Հարց եւ ուրիշ մեկնիչներու երկերէն: Վարդանի արդիւնքն եղած է իբր մեղու մը ծաղկէ ծաղիկ փութալ եւ իւր ըն-

Թերցողներուն նիւթ հաւաքել եւ երբեմն ալ իր գրչէն փոքրիկ յաւելում մը կցել: Գլխաւորաբար առջեւն ունեցած է Եփրեմ Ասորի, Գր. Նազիւնզացի, Գր. Նիւսացի, Կիւրեղ Աղեքսանդրացի, Յովհաննէս Ոսկեբերան, Բարսեղ Կեսարացի, Եղիշէ, Գէորգ Պիսիդէս, Փիլոն, Դաւիթ եւ Տիրատուր: Յետուայ եւ Դատաւորաց մեկնութեան խորագիրն է ըստ մեր Թ. 229, (Թղ. 179 ա) «Մեկնութիւն Յիսուայ եւ Դատաւորաց, զոր արարեալ է Տեառն Եղիշէի Հայոց Վարդապետի, ծայրաքաղ:», իսկ վերջը կայ (Անդ, Թղ. 190 ա). «Կատարեցաւ մեկնութիւնս Դատաւորաց, որ յերջանիկ Վարդապետէն մերմէ Ս. Եղիշէէ արարեալ ծայրաքաղ»: Երկու յառաջերութիւններուս նկատմամբ Հ. Տաշեան կը խորհրդածէ (Ցուց. էջ 594). «Ծայրաքաղ կը կոչէ Վարդան, ուստի ընդարձակագոյն մեկնութիւն մ'ունենալու էր առջեւն Եղիշէի անուամբ»: Եղիշէէն Արեւելցին Արարածոց մեկնութեան մէջ շատ կտորներ ընտրած է: Ընտիր երկասիրութիւնս վերջէն օգտակարապէս գործածած է Գրիգոր Վարդապետ «հաւաքեալ ի մեկնութենէ՝ Վարդանայ», հմմտ. Տաշեան՝ Ցուց., էջ 819:

Ձեռագիրք. Կը գտնուին մեր Մատ. ի մէջ Թ. 222 (1756 էն) եւ 483 (1602 էն), հմմտ. երկուքին նկատմամբ. Տաշ. Ցուց. էջ 592 եւ 955, Վենետ. Մխիթ. քով երեք օրինակ ինծի ծանօթ է, երկուքը բոլորգիր, իսկ մին նօտրագիր:

բ. Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի։
Թագապսակ մարգարէին սաղմոսներուն մեկնութիւնն ըրած է Վարդան Հաղբատու Յովհաննէս Եպիսկոպոսի եւ միանձն ընկերներու առարջարկութեան վրայ. « Որպէս եւ մեզ ետուն հրաման կանուխ եւ անագան ի ձեռն խնդրոյ, զկանուխն անուանակիր միոյ Տեառն գլուխն արհիական Տէր Յովհաննէս նստեալ յաթոռ Ս. ուխտին Հաղբատայ յերեւանի աշխարհին... եւ զանագանն որք ընդ մեզ էին եղբարք հեռաւորք եւ մերձաւորք » (Մեկ. Սղմ. Յռջբն., էջ 3)։ Մեկնութեանս մէջ իրեն առաջնորդ ու վարդապետ ունի Վթանաս Սղեքսանդրացին, Եպիփան Կիպրացին¹, Եփրեմ, Դանիէլ եւ Ներսէս Լամբրոնացին։ Նուազ չէ օգտուած եւ Բարսեղէն (Անդ, էջ 3 եւ 5)։ Նա իւր աղբիւրները կը գործածէ ըստ քմաց, իւր նպատակին համեմատ զանոնք կը համառօտէ² եւ երբեմն ալ բովանդակ տարածութեամբ յառաջ կը բերէ։ Իւր վախճանն եղած է հիւսել « փունջ մի համահամ եւ բազմահոտ » եւ ձօնել խնդրողներուն։

1 Յառաջաբանին մէջ Ս. Գրքի Եւթանասնից Թարգմանութեան եւ նշանագիրներու մասին հակիրճ կերպով կը գրէ եւ ապա կ'անցնի Սաղմոսաց գրքին՝ խօսելով հեղինակին եւ անոր հոգեբուխ երգերուն վրայ։ Առաջիններուն մասին Եպիփանէն կ'օգտուի, իսկ վերջիններուն մէջ Դաւթ մեկնիչի շաւիղներուն կը հետեւի (Յռջբն., էջ 10)։

2 Հ. Չամչեան համառօտութեան պատճառը կը դնէ ժամանակի կարճութիւնը. հմտ. Մեկնութիւն Սաղմոսաց, Վենետիկ 1823, Յառաջաբան էջ 7։

Հակառակ Լամբրոնացւոյ սաղմոսներու
այլաբանական կամ խորհրդական մեկնութեան
Վարդան աւելի ուշ դրած է բառական կամ
նկարագրական մեկնութեան, սակայն առանց
բոլորովին անտես ընելու այլաբանականը: Ասով
Լամբրոնացւոյն եւ Վարդանի գործքերը զիրար
կ'ամբողջացնեն եւ ընտիր առաջնորդ մը կը հան-
դիսանան սաղմոսասէր ընթերցողներու, ինչպէս
արդէն կը բաղձացուէր:

Ձեռագիրք. Չորս օրինակ Վենետ. Մխիթ.
Հարց քով. Հորսն ալ բոլորագիր, մին գրուած
է Հայոց ՁԽԲ թուին (1293), Էջմիածնի Մա-
տենադարանին մէջ կը յիշուին բազմաթիւ օրի-
նակներ, հմտ. կար. 809., Թ. 1162—1167,
1168 (յամէ 1364), 1169—1173, 1143
(յամէ 1587), 1174—80:

Հրատարակութիւն. Մեկնութիւն սաղ-
մոսաց Դաւթի: Թօրինեալ սքանչելի աստուա-
ծաբանութեամբ սուրբ եւ երջանիկ Տեառն
Վարդանայ Բարձրբերդցւոյ յամի Տեառն 1251
եւ Թուականութեանս Հայոց եօթն հարիւր¹:
Տպագրեալ ի վեհափառ հայրապետութեան...
Ղուկասու: Հրամանաւ... Սանահնեցի Երկայ-
նաբազուկ Արղութեանց իշխանազնեայ Տեառն
Յովսէփայ: Ծախիւք ի Սուրաթ բնակեալ Խո-
ճայ Մինասէնց Գրիգոր աղայի: Յամի Տեառն
1797 ի Յաժդարխան:

¹ Անծանօթ կը մնայ թէ ինչ հիման վրայ յեցեալ
գրութեանս թուականը կը դրոշմուի 1251:

4. Վարդանայ վարդապետի արարեալ Պարզութիւն յԵրզն Երզոյն ի յոյսն Բրիստոս (Տաշ., Ցուց., էջ 207): Յառաջաբանին մէջ կը պարզուի թէ որո՞ւն խնդրանօք ձեռնարկած է Վարդան՝ Սողոմոնի այս մատենին մեկնութեան: Իւր հարազատ աշակերտակիցը Կիրակոս Գանձակեցին է որ այդ մեկնութիւնը կը խնդրէ. «Թորոց եւ դու ճանաչիս տէրունական իր եւ անուն հարազատ մեր եղբայր Կիրակոս րաբունեաց պետ... որ եւ քում ըղձիցն կցորդել հրամայեցեր ի բանս եւ ի գիրս շատս... զմնացեալն յԵրզոց Երզոյն ի Գրիգորէ Նիւսացոյ... ընու¹»: Այս մեկնութեան մէջ Վարդանի քայլերուն, ինչպէս ինքնին կ'անարկէ, լոյս կուտան Գրիգոր Նիւսացին, Որոգինէս Աղեքսանդրացին, Գրիգոր Նարեկացին եւ Հիպոլիտոս Հռովմէացին², զոր սակայն առանց յիշատակութեան կ'անցնի Յառաջաբանին մէջ, մինչդեռ յառաջընթացութիւններու ատեն համառօտագրութեամբ կը յիշատակէ դնելով Հիպ., որ ձեռագրի մը մէջ կ'ուզուի «Եպիփան», կարդացուի: Յիւրաւի «Զննք գիտեր ուստի՝ առած է գրիչն

1 Զօնի խօսքերս վերջէն ամբողջութեամբ Կիրակոսի մասին խօսած ատեն մտադիր եմ յառաջ բերել:

2 Հիպոլիտոսի Երգ Երզոցին մասին կարեւոր ուսումնասիրութիւններ ունին Martin-Pitra, *Analecta sacra* II, 232-235, IV, 40 f., 310. Bonwetsch, *Hyppolyts Kommentar zum Hohenlied auf Grund V. N. Marrs Ausgabe des grusinischen Textes* herausgegeben, Leipzig 1902. Ասոնք եւ Մառի հետեւեալ երկը հայերէն մեկնութեան համար ալ շատ հարկաւոր են: *Тексты и разыскания по Армянно-грузинской филологии*. Գիրք Զ. Պետերբուրգ 1901:

“Հիպ.” համառոտութեան “Եպիփան” մեկնելը՝ Սակայն “Հիպ.” յայտնապէս Հիպոդիտոս է եւ արդէն Վարդան շատ անգամ կը գործածէ իւր մեկնութեանց մէջ” (Տաշ. Ցուց., 210):

Էջմ. Գէորգ. ցուցակէն (էջ 532) կը տեղեկանանք թէ հաւաքածոյ մեկնութիւնս կատարուած է 1265 թուին. “ի թվ. 2ԺԴ եղեւ մեկնութիւն Երգոց Երգոյս ի Վարդանայ... յաստուածամերձ սուրբ ուխտս Հաղթատայ ընդ հովանեաւ սուրբ նշանիս... ի պատրիարքութեան Հայոց Տեառն Կոստանդիայ եւ Հեթմոյ պսակաւորին մերոյ եւ յարհի եպիսկոպոսութեան Տեառն Յովհաննիսի”։ Նոյնն ունի ուրիշ ձեռագիր մ’ալ “ի թիւ 2ԺԴ մեկնութիւն Երգոց Երգոցն ի Վարդանայ գիտնականէ եւ տիեզերալուր եւ յիմաստուն վարդապետէ” (Maccler, Bibl. nat., 32, p. 16):

Ձեռագիրք. Մեր Մատ. ի մէջ կը գրտնուին թ. 45 (1834էն) եւ թ. 83 (1771էն յոջ) հմմտ. Տաշ. Ցուց. էջ 207 եւ 343։ Վենետ. Մխիթ. Հարց քով 11 օրինակ կայ, ոմանց օրինակութեան տարբերութիւն ծանօթ է, Հայոց 2ԻԷ, ՊԽԱ, ՊԿԴ եւ ՌԿԴ յամէ։ Յէջմիածին կը գտնուին հետեւեալները Կարինեանի Ցուցակին համաձայն, թ. 1133, 1134 (1601 յամէ), 1135 (1635 յամէ), 1136 (1407 յամէ):

Գ. “Արդիւնաւոր եւ սուրբ վարդապետին Վարդանայ սակաւ ինչ վաստակ ի սուրբն Դանիէլ:”, 2որս գլխաւոր մարգարէ-

ներէն միոյն՝ Դանիէլի գրքին մեկնութեան վարդան մեծ սկսած է Հաղբատացի Գրիգոր վարդապետին խնդիրքին վրայ. «Եղբայրն մեր Գրիգոր վարդապետն եւ այլք որք կամեցան վաստակել զմեզ Մեծ յուսով» (Յռջբն): Գործքս շարահիւսելու համար օգտուած է Եփրեմ Ասորիէ, Հիպպոլիտոսէ¹ եւ Ստեփաննոս Սիւնեցիէ: Իւր գրչէն կաթիլներ թուով սակաւ չեն: Արնամ ըսել թէ մեկնութիւնս վարդանայ մեկնողական երկերուն մէջ հատածներու ընդարձակութեան կողմանէ նկատեալ առաջիններէն է:

Հ. Ն. Ակինեան կը միտի Դանիէլի մեկնութեանս հեղինակ ճանչնալ զվարդան Հաղբատացի: Իւր շարժապատճառներն են. «Ընթեռնելով ուշադիր նախաբանն կը տեսնուի թէ վարդան յորդորուած է մեկնութեանս ի խնդրոյ հոգեւոր սուրբ եւ մաքուր եղբարց, որոց մին էր եւ եղբայրն մեր Գրիգոր վարդապետն եւ այլք: Արեւելցին Գրիգոր անուն եղբայր ունէր: Այս չլուծուած հարց է տակաւին: Բայց գիտենք որ համանուն հարազատ մ'ունէր վարդան Հաղբատացին: Վարդան գրած է զայս հաւանականաբար Աիլիկիա, ինչպէս կարելի է հետեւցնել տողերէս. «Հոգեւոր սուրբ եւ մաքուր եղբարք եւ որդիակք յօժարեցին զհեռաւորութիւնս մեր մերձ տանիլ մերձաւորաց հոգւոյն» (Հանդ. Ամս. 1908, էջ 235): Կարեւոր է Մեծ.

¹ Ընտիր Գործք մըն է Օ. Bardenhewerի երկը Des hl. Hippolytus von Rom, Kommentar zum Buche Daniel (ein literargeschichtlicher Versuch), Freiburg.

Հօր յաջորդ խօսքն ալ. «Պէտք է ըսել սակայն թէ հոս եղբայր ընդհանուր մտք ալ կրնայ առնուիլ իբրեւ միաբանակից» (անդ):

Այս տեղ որչափ կ'երեւայ եղբայր բառն իրապէս հասկնալու է միաբանակից, վասն զի վարդանայ խօսքերէն միշտ այն կը շեշտուի թէ նա գրած է «ի խնդրոյ հոգեւոր սուրբ եւ մաքուր եղբարց» եւ մին այդ եղբայրներէն է Գրիգոր. «որոց մին էր եւ եղբայրն մեր Գրիգոր»: Արդ ինչպէս, առաջինները «միաբան» հասկնալու է, այսպէս եւ զԳրիգոր, որուն մէջ կ'ուզեմ տեսնել ոչ թէ վարդանայ եղբայր մը, այլ Համազասպ Հաղբատու առաջնորդին եղբայրը, որ երբեմն կը յիշուի, ինչպէս 1249 ին արձանագրութեան մը (հմմտ. Զալալեան՝ Ճանապարհորդ. ի Մեծ Հայս, էջ 75) եւ Արարածոց մեկնութեան մէջ, հմմտ. վերը: Հետեւաբար վարդան այս հեռաւոր եղբօրմէ եւ այլ միանձներէ ի խորվիրապ կամ այլուր հրաւեր ու աղերսանք կ'ընդունի մեկնելու Դանիէլի մարգարէութիւնները: Գրութեանս Արեւելցի վարդապետին ըլլալուն աննկուն ապացոյց են՝ լեզուն, ոճը եւ շարադասութեան եղանակը՝ նա իւր մեկնութիւններն ուրիշներէն կը հաւաքէ հանգոյն իւր վարդապետին:

Ձեռագիրք. Կան վեցետ. Հարց քով 5 օրինակ, երեքը նօտրագիր, երկուքը բոլորգիր, մին գրուած 2ԽԶ թուին Հայոց: Օրինակ մը կը յիշէ Macler հմմտ. Cat. Bibl. nat. 32, p. 16, ուրիշ մը գիտէ Գիւտ Աղանեանց, հմմտ.

Արձագանք 1888, էջ 131. Էջմիածին համտ.
կար. 8ուց., Թ. 1136:

Հրատարակութիւնք. Ներսէս Լամբրո-
նացւոյ Երկոտասան փոքր մարգարէից մեկնու-
թեան ետեւը աւելցուած է վարդանայ Դա-
նիէլի մեկնութիւնը, էջ 242—280, ի վ. Պոլիս
1826: Հրատարակիչն է Ա. Վ. Նարինեան:

Այս չորս մատեանները կը կազմեն վար-
դանի գլխաւոր մեկնութիւնները, որոնց մէջ նա
աւելի հաւաքող եւ դասաւորող կը հանդիսա-
նայ քան իրրեւ մեկնիչ: Բայց ի հարկէ լոկ այս
տեսակէտէ ալ նկատելով անոր հայկական մա-
տենագրութեան ընձեռած նպաստը մեծ է եւ
գնահատելի: Անոր հաւաքածոներուն պարտա-
կան ենք գոյութիւնը ոչ նուազ գործքերու,
զորոնք եթէ նա այսպէս իւր երկասիրութիւն-
ներու մէջ ագուցած չըլլար, գուցէ այսօր անոնցմէ
զուրկ մնայինք: Որչափ ալ նա ուրիշներէն
հաւաքած է, սակայն իւր գրչին արդիւնքներն
ալ դոյզն չեն: Մեկնութիւններն եղած են Ս.
Գրքի մեկնուած մատենին կամ անոր մէն մի
նախագասութեան եւ առաջնորդներու (Եփրեմ,
Հիպպոլիտոս) տեսութեան համեմատ, հետեւա-
բար երբեմն բառական եւ երբեմն այլաբա-
նական:

Արեւելցի վարդապետն այս չորս մեկնու-
թիւններն ալ, ինչպէս կարելի է դիտել, ուրիշ-
ներու խնդրանք յօրինած է եւ չէ մոռցած այդ
կէտը նախաբանին մէջ յիշատակելու: Նմա-
նապէս միշտ յառաջաբանին մէջ ակնարկած է

իւր աղբիւրները եւ երբ անոնցմէ օգտուած է նախադասութեան քով կցած է անոնց անունը:

3. Ներբողներ: Վարդանայ գրիչն աւելի ճոռոմախօս եւ աւելի յանկուցիչ յերեւան կու գայ իւր ներբողներուն մէջ: Անոնց մէջ անոր հոգին ի տես նշանաւոր գործքերու կը բորբոքի, կը հրդեհի, ի տես բազմաջան աշխատութիւններու կը հիանայ ու երախտագիտութեամբ կը ծովանայ: Այդ ներբողներու մէջ նա մերթ իրբեւ պատմագիր կը բարբառի, մերթ իրբեւ վարդապետ մը իւր անձն ու ուրիշները մեծերու, սուրբերու օրինակին հետեւելու կը քաջալերէ: Մերթ իրբեւ ճարտասան բանիւրուն հուր կը ցայտէ իւր աչերէն եւ մերթ ալ կը մեղմանայ ու հանգոյն առուակին կը մնչէ: Բարեբախտութիւն է մեզ որ անոնցմէ թէ ոչ ամէնն, սակայն մի քանին ձեռքերնիս ունինք:

« Բան ներբողինի պատմագրաբար խորհրդական իմաստիւք յարմարեալ հոչակաւոր եւ մեծիմաստ վարդապետին Վարդանայ՝ յերիցս երանեալ Պարթեւն Գրիգորիոս Լուսաւորիչն Հայաստան աշխարհիս: Սկիզբն՝ «Օրհնեալ է Տէր Աստուած հարցն մերոց եւ օրհնեալ է անուն սուրբ փառաց նորա ի տաճարի իւրում:»

Արդէն խորագրէն դատելով կարելի է ճշդիւ եզրակացնել թէ ներբողիս բովանդակութիւնն է՝ Ս. Լուսաւորչի կեանքի պատմութիւնը գովասանքներով բանագործուած: Հելլինակը գործքիս մէջ աղբիւր ունեցած է Ագաթանգե-

դոս, Մովսէս Խորենացի, Զենոբ Գլակ, Դաշանց
Թուղթը, Գր. Սարկաւագապետի ի Ս. Լուսա-
ւորիչ ներքողը եւ ազգային աւանդութիւնները:
Վերջին տողերու մէջ հեղինակն առ Լուսաւորիչ
կ'աղերսէ. «Եւ զսակաւ ծաղիկս զայս հաւաքեալ
ի խօսուն մարգաց ընկալ ի հիւսս պսակի ամե-
նարժան գլխոյդ եւ տուր տեղի խորանի աս-
տիճանաժառանգ որդւոյ խնդրողի բանիս» (էջ
82): Խօսքերէս պայծառ է թէ Վարդան ի
խնդրոյ «աստիճանաժառանգի», Ս. Գրիգորի
հիւսած է ներքողս եւ այդ բառին տակ հե-
տեւաբար եպիսկոպոս մը եւ կամ կաթուղիկոս
մը ծածկուած նկատելու է: Եւ է յիրաւի Հաղ-
բատու Համազասպ վանահայր եպիսկոպոսը, ինչ-
պէս Վարդանայ Օձնեցւոյ ներքողէն եւ այս ներ-
քողին յառաջաբանէն (էջ 40) կարելի է իմա-
նալ: Այս մասին ի մօտոյ¹:

Հրատարակութիւն. Լոյս տեսած է
Ներքողս ի շարս Սոփերցաց, հտր. Դ, էջ 39—
82 յանուն Վ. Բարձրբերտցւոյ:

Ք. Յայտարարութիւն բանից յերիցս
երանեալ հայրն մեր ի սուրբ Հայրապետն
Յովհան Ուծնացին: Ի նուաստէ Վարդա-
նայ. ի խնդրոյ Տեառն Համազասպայ Ար-
հի Նպիսկոպոսի մեծի աթոռոյն Հաղբա-
տայ, առ որ սկիզբն նախադրութեան ճառիս

¹ Ներքողս Հ. Չամչեան կ'որակէ «գեղեցիկ եւ
վայելահիւս շարադրութեամբ» (Պտմ. Հոց. գ, էջ 241),
եւ այն շատ իրաւամբ, վասն զի Արեւելոյ գրիչն իւր բո-
վանդակ փայլովը հոն կը պատկերանայ:

պատասխանի է: Ինչպէս խորագրէս յայտնի է գործքս վարդան ի խնդրոյ Համազասպայ կը գրէ: Անոր խնդրանօք հիւսած է մի քանի ներբողներ, ինչպէս ինքնին կը հաւաստէ, երբ ասոր նախադրութեան մէջ Համազասպայ կը պատասխանէ. «Որպէս եւ դու իսկ սովոր ես վեհագոյն գլուխ վսեմական տանդ Հաղբատայ, յերեւանի գոլով յաշխարհի: Քանզի չորրորդ մեզ այս գործառնութիւն եդեալ ի ձէնջ: Յետ խօսելոյն յամենասուրբ Աստուածածինն, որ փառաւորի ի սորբ ուխտն Հառիճա, եւ ի լուսաւորիչն մեր Գրիգոր եւ ի սուրբ զաւակս նորա, ապա եւ ի յերկրորդ լուսաւորիչն եւ ի հաստողն հիման հաւատոյ յերջանիկն Յովհաննէս, պատրիարքն մեծ», (Արարատ 1888, էջ 581):

Գործիս ձեռնարկութեան մէջ վարանած է վարդան եւ այն երկու պատճառաւ, նախ վասն զի իւր անձն անատակ զգացած է այսպիսի երկի մը յօրինման եւ երկրորդ վասն զի աղբիւրներու պակասութիւն ունեցած է: Վերջնոյս լրման համար Օձնեցւոյ հայրենիքը մարդիկ կը յղէ, որպէս զի հոն գտնուած աւանդութիւններն ի մի հաւաքեն եւ ասով իրեն ձեռնտու ըլլան: Երկու անգամ նա ի խնդիր կ'ելլէ եւ սակայն իւր նպատակին ժամանել չի կրնար, ուստի յենլով հին յիշատակագրոց եւ ժողովրդական աւանդութիւններու վրայ կ'ըսէ. «Կազմեցաք բարեբախտ առագաստի մեծին Յովհաննու հիւսեակ պսակի», (էջ 582):

Որչափ ալ երկիս մէջ հեղինակն աւելոր-

դապաշտ է, սակայն այսու ամենայնիւ իւր գործքը դոյզն արժանիք չունի, վասն զի ասով անիկա մոռացութեան ճիրաններէն փրկած է Յովհաննու կենսագրութենէ շատ մը գծեր, որոնք անոր պատմական գործունէութեան կը հային:

Ինծի այնպէս կու գայ թէ Արեւելքին ներ-
քողս կերտած է ոչ թէ ի Հաղբատ, այլ ուրիշ
տեղ մը. վասն զի պատասխանատուութեան մէ-
ջէն կ'երեւայ թէ գործքս օտար վայրէ մը ի
Հաղբատ կը յղէ: Խօսքս աւելի կը հաստատուի
երբ վերջաբանին մէջ կը կարդամ. «Տէր արիա-
կան Համազասպ եւ հոյակապ սուրբ ուխտդ
Հաղբատայ լի բարի պտղով դիպեսցի ձեզ
դրուատ նորակերտ բանիս» (էջ 592):

Ձեռագիր մը կը գտնուի կից Միք. Ասոր-
ւոյ եւ վարդանայ պատմութեան, (1425 էն)
Արձագանք 1888, էջ 128:

Հրատարակութիւն. Գործքս տպուած
է «Արարատ»-ի մէջ (1888, էջ 580—593):

Գ. վարդանայ առ Համազասպ ուղղած
վերոյիշեալ խօսքերէն յայտնի է թէ գրած է՝
Ներքող յամենասուրբ Աստուածածինն, որ
փառաւորի ի սուրբ ուխտն Հառիճա: Երկս
այսօր մեր ձեռքը չի գտնուիր: Ես կը վարանիմ
թէ արդեօք «Անթառամ ծաղիկ» շարականին
մեկնութիւնը չէ՞ այս: Եթէ լաւ նկատուի մեկ-
նութիւնս՝ հոն ներքողի մը պահանջուած ոճն ու
— շեշտն երանգին հետ ի միասին իրենց լիութի կա-

տարելու թեան մէջ կը գտնուին եւ ես պիտի համարձակէի ըսելու թէ նոյն երկն տարբեր խորագիրներով մեզի հասած է, եթէ ճակատին վրայ չընթեռնուի «Անթառամ ծաղիկ վարդանայ վարդապետի ի խնդրոյ Սարգսի», Կարելիութիւն եթէ ըլլար հաստատելու թէ վարդան գործքս ի խնդրոյ Համազասպայ եւ Սարգսի շարադրած է, այն ատեն վարանման ամպերը կարծեմ չափով մը պիտի փարատէին:

Դ. Դարձեալ Օձնեցւոյ ներքողէն կ'իմանանք թէ վարդան երգած է ուրիշ մը «Ներքող ի սուրբ զաւակս նորա», (այս ինքն Լուսաւորչին, Արարատ 1888, էջ 581), որ դեռ յերեւան չէ ելած:

Համազասպի խնդիրքով գրուած այս չորս ներքողները քովէ քով դասաւորած եմ ոչ թէ գրութեան ժամանակին, այլ մատչելի ըլլալուն կարգաւ:

Ե. Ներքողեան Վարդանայ ի Յովնաննէս Մկրտիչ: Սկիզբը «Բազմա դիմի են ճանապարհք իմաստութեան», վերջը վարդանայ նկատմամբ Աստուծոյ գթութիւնը կը խնդրուի. «Սրբոյ Կարապետին բարեխաւսութեամբ գթայ Տէր իմ Յիսուս ի բազմերամեան երջանիկ բարունին... վարդան յարմարող այսմ աստուածային գանձի», (Տաշ., 8 ուց., էջ 567 ուր հմմտ. եւ Ձեռագիրը եւ Կար. 8 ուց. Թ. 1628):

Ղ. Հ. Զարբանալեանի հաղորդածին համեմատ երկու ճառ ալ կը գտնուի յանուն վարդանայ. «Ճառ մ'ալ ի սուրբ խաչն, որոյ

սկզբնաւորութիւնն է՝ ի գերազանց լուսոյն պայծառացան անստուեր միջօրէին: Իրենը կ'ենթադրուի ուրիշ ճառ մ'ալ նոյն նիւթին վրայ՝ «Բազում ամբաստանութիւն աւետարանիչս բանայ» (Պտմ. Հայկ., Դպ. Ա³, էջ 743):

4. Շարականներ. վարդանայ անուամբ հասած են մեզ խումբ մը շարականներու, որոնց ամէնուն մասին յիշատակութիւն կ'ընէ Սարգիս Երէց: ԶԾովակիմա եւ Աննաին, Որ նախիմաց իմաստութեամբն, զՀրաշածադիկ Մեծացուցէն, զվերնական քարեաց քաշխման գործ, զԱւագ շաքաթին Մեծացուցէքն եւ զՀամբարձմանն, Խաչի՝ թագաւորդ մեր Զրիստոս եւ զԳեղարդեանն՝ իսկ դու պարծանքդ պարծանաց, զՍուրբ Սանդխտո նորն, զԱռաքելոցն ի յանսաման ծովէն, զսրբոյն Սարգսի Ամենասուրբ Երրորդութեան ազնիւ ծառայ եւ զհզար արքային զաւրեղ զինաւոր եւ այլ քնազում սուրբ վարդապետին Վարդանա է ասացեալ:,, (Արարատ 1898, էջ 94—95): «Զշարականն սրբոց թարգմանչաց (որք զարդարեցին եւ իւր սարօքն) ասեն արարեալ մեծին վարդանայ»: (Հ. Աւետիքեան՝ Բացատրութիւն Շարականաց, Վենետիկ, 1814, էջ 548):

Որովհետեւ ասոնցմէ շատերուն հարազատութեան կամ անհարազատութեան մասին խօսած է Սահակ վրդ. Ամատունի իւր Հին եւ նոր Պարականն կամ անվաւեր Շարականներ (վա-

ղարշապատ 1911) անուն երկին մէջ¹, միայն մի քանի նկատողութիւններով պիտի գոհանամ:

1. Ալիշան (Յառաջաբան վարդ. Ե) . “Որ նստիս իմաց, շարականին “Ջկենդանութիւն մերոյ թագաւորին եւ զգաւազան իշխանութեան մերոյ հայրապետին”, խօսքերը կը մերձեցնէ Հեթում թագաւորին եւ Կոստանդին Կաթողիկոսի եւ ասով կ’ուզէ հետեւցնել թէ վարդան Արեւելցին է անոր հեղինակը: Ապացոյցս տկար կը թուի, վասն զի նոյնը կրնար ժամանակակից ուրիշ վարդան մ’ալ ընել: 2. Ինչպէս վերը տեսանք շարականներուն մէջ Ս. Սարգսի ի պատիւ երգուածներ կան: Չեռագիրներու մէջ երկնապսակ զօրավարիս վրայ կերտուած քանի մը շարականներու կը հանդիպինք, որոնց հեղինակ դրուած է վարդան վարդապետ մը: Նախ “Ջհաւր արքային զաւրեղ զինսկիր, սկզբնաւորութեամբ շարականին համար Սարգիս երէց կ’աւանդէ, որ “վարդանա է ասացեալ”, Շարականս իրաւամբ Ամատունի վարդապետը կը զանայ Արեւելցւոյ, վասն զի մէջն ի մէջ այլոց կ’ընթեռնունք. “Յերեւեալս ի պարս խորին խորասան... մաւտ ի քաղաքն որ կոչի Տամշան ի դաշտ ծաղկածին, զոր յիշէ վարդան յամուրն անառ քրդաքաւ անուան”, Արդ տողերս յինքեան կը ցուցնեն թէ Արեւելցին չէ անոնց հեղինակն, այլ ուրիշ վարդան մը, որ զայն յօ-

1 Հմմտ. նաեւ Արարատ, 1888, էջ 93, 229, 275, 325, 374, 418: Մի քանի շարականներու նկատմամբ տե՛ս Տաշեան՝ Ցուց., էջ 554—779 եւ այլն:

րինած ատեն անոր պատմութենէն օգտուած է։ Ուրիշ շարական մըն է՝ Ամենասուրբ Երրորդողութեան ընտրեալ ծառայ եւ հաւատարիմ, որ Հ. Աւետիքեանի վկայութեան համեմատմանց՝ «հաւանելի երեւցաւ տալ Ներսէսի Շնորհալույ, հայեցեալ ի նմանակցութիւն ոճոյ բանիցն զոր եւ պատեհութիւն բանիցն ցուցանէ» (Բացտր. Շրկն., էջ 149)։ Այս կարծիքին կը հակառակին Սարգիս երէց եւ Ստեփանոս քահանայ զայն վարդանայ վերագրելով։ Ամատունին (Անդ., էջ 62) զանոնք հաշտեցնել կ'ուզէ երբ կ'ըսէ՝ Ստեփանոսի խօսքերով պէտք է վերոյիշեալ «Հզաւր արքային, շարականն իմանալ։ Հապա ի՞նչ ըսել Սարգսի նկատմամբ։ Հ. Ալիշան Սարգիս երէցին կը յարի երբ «Ամենասուրբ Երրորդողութեան ծառայ», շարականին մէջ կը տեսնէ Գագ լեռնաբլուրն եւ կը լսէ հեղինակին ձայնը որ այն կողմի գլխաւորը «իշխան մեր» կը կոչէ¹ (Պտմ. վրդ. յօջան. էջ 5)։

Այս երկու շարականներուն մէջ փոքր նմանութիւն չի նշմարուիր։

Շարական
Ամենասուրբ Երրորդողութեան...

Շարական
Հզաւր արքային
զաւրեղ...

Թագաւորին երկնաւորի Հզաւր արքային զաւրեղ
սուրբ զօրապետ. զինակիր.

1 Այս երկու նկատողութիւններէս կարելի է հետեւցնել թէ ո՛րչափ հաւատք ունենալու է Սարգսի յիշատակած շարականներուն վարդան Արեւելցոյ ըլլալուն հորազատութեան նկատմամբ։

Երազահաս սուրբ Սար- Արագածաման յայտնի աւ-
գիս. գնական.
Հողմն հարաւոյ ի դաշտ ի քաղաքն որ կոչի Տամ-
ծաղկածին. շան ի դաշտ ծաղկածին.
Բագնաց կործանիչ. Այրեցեր զբագին կռոցն.
Առաւել պայծառ ի գլուխն. Բարձր ի գիտակի Գագա-
Գագկայ ի գագաթան: գագաթան:

5. Մանր երկեր. —. Յաղագս մեկնու-
թեան քերականին. զոր արարեալ է մեծ
վարդապետին Վարդանայ ի խնդրոյ թա-
գաւորին Հայոց Հեթմոյ: Սկիզբն է «Քերա-
կանութիւն է հմտութիւն, որք ի քերթողացն
են ի շարագրացն իբրու բազում անգամ ա-
սացելոց»:

Ձեռագիր ծանօթ են մի քանի հատ, ինչ-
պէս մեր Մատ.ին Թ. 337:

Բ. Անթառամ ծաղիկ Վարդանայ
վարդապետի ի խնդրոյ Սարգսի: Սրտայոյզ
ասութիւններով եւ քնքոյշ զգածումներով զե-
ղուն երկս արտասանած է Արեւելցի վարդա-
պետը Ս. Կոստի վերափոխման տօնին առթիւ:
Կը սկսի. «Թագաւորեալ սուրբ եկեղեցի աս-
տուածաբար հրաման տայ»:

Հ. Ալիշան կը հաւաստէ որ «Նմա ըն-
ծայեն ոմանք եւ զԱնթառամ ծաղիկ երեք տուն
շարականն, իսկ այլք զմեկնութիւն նորին»
(Վարդ., Յոջ., էջ Ե): Վերջիններու ձայ-
նակից կ'ըլլամ, վասն զի հեղինակն ինքնին կ'ըսէ.
«Յորս համարձակեալ եղաք զաստուածամերձ
ծերունեացն զբանս զոր երգեն յայսմ աւուր

մանկունք եկեղեցւոյ ասեղով իւրական հոգե-
խառն եւ աստուածամուխ բանին մեծացուցէիւն:
Զի եթէ մեր թարգմանիչն եւ հոգեշարժ վար-
դապետն Մովսէս ասացեալ է զծննդեան եւ
զյարութեան երգս շարականաց եւ թէ մեծն եւ
հանդիսաւոր ճգնաւորն Բարսեղ մականուամբ
ճոնն կոչեցեալ... ապա չէ պարտ պակաս հայել
ի խորհրդաւոր բանքս յայս քան յառաքելական
յաւանդութիւնս. քանզի ի նոցանէ եւ ի նոյն
հոգւոյ խօսեցեալ եղեւ հաւասարապէս «Ան-
թառամ ծաղիկ» (էջ 6—7):

Ձեռագիրք. Կան բազմաթիւ հմտ. հատ-
մը մեր Մատ. ի Թ. 642, թղ. 1—19: Օրինա-
կուած է Յ. Վանականի «Ուրախացիր Պսակ
կուսի» երկին կից:

Հրատարակութիւն. Տեսութիւն Անթա-
ռամ ծաղիկ մեծացուցէին, արարեալ մեծին
Վարդանայ վարդապետի, տպեալ ի Ս. Երուսա-
ղէմ 1834:

Է. Թուղթ Վարդանայ վարդապետի
առ Հեթում թագաւորն գրեալ է յԱւետա-
րանէն: Զի՞նչ ասաց Տէրն յայրն որ ասացն.
Վարդապետ, եկից եւ ես զկնի քոյ: Դարձեալ՝
«Լուծմունք ի Ս. Գրոց Վարդանայ վարդա-
պետի ի խնդրոյ բարեպաշտ թագաւորին
Հայոց Հեթումոյ: Կը սկսի. «Հրամանն պատկա-
ռեցուցիչ...»:

Ձեռագիրք. Կար. Յուլ. Թ. 888 ծր-
ճաշեան, Յուլ. 398 եւ Պարիսի Ազգ. Մատե-

Նադարանին Թ. 193, ԹՂ. 306բ—311 եւ
Թ. 153, ԹՂ. 101:

Հրատարակութիւն. «Արարատ» Թեր-
թին մէջ 1869ին հայերէն բնագիրը լոյս տե-
սած է, էջ 52—56:

Թարգմանութիւն. Prud' homme, So-
lutions des passages de l'Écriture sainte par
le Vartapet Vartan, trad. de l'arménien vul-
gaire sur le texte original, Paris 1867.

Դ. Վասն խորհրդոյ պատարագին ա-
սացած. Նշխար կազմի հին կտակօք սաղմոսին,
հմմտ. Կանայեանց, Յուցակ Ներս. հոգ. Դպրոցի,
Թ. 12, էջ 409—413:

Ե. Վարդան վարդապետի ասացեալ
յաղագս քահանայութեան: Դարձեալ ծա-
նիք, ո՛վ եղբարք, քահանայական աստիճանն:
Վերջը՝ «Ի գրոց հրամանաց ի խրատ գրեցաւ
ի սուրբ Վիրապիս ձեռամբ ծառայ ծառայից
քրիստոնէից Վարդան վարդապետի» (Տաշեան,
Յուցակ, էջ 144):

Զ. Վասն քանին մասանց ի խնդրոյ
քարեզարդ քահանայի Թորոս անուն կո-
չեցելոյ եղբարորդւոյ Տեառն Կոստանդեայ
Հայոց կաթողիկոսի ի Վարդանայ Աղուա-
նեցոյ կարճատու: «Բանին մասունք ութ են
ա. անուն, բ. քայ...»

Է. Այլ քան Վանականին Վարդանայ
գրեալ. Զինչ է ճրագալոյցին լուծանելն (Հանդ.
Ամ. 1906, էջ 91). կամ՝ Վանական վար-

դապետի ի ճրագաւոյցն քան (Կարինեան, Ցուց. Թ. 1636):

Ը. Այլ քան հաւատոյ ասացեալ սրբոյ վարդապետին Վարդանայ. Կենսաբուխ սուրբ Աւետարանն զԹագէոս... Հմմտ. Macler Catalogue, Թ. 341, Թղ. 153 ա—209.

Այս երկու երկերուն վրայ Յովհ. Տաւուշեցւոյ մասին խօսուած ատեն երկար գրած եմ, հմմտ. վերը՝ էջ 32—33:

Բ. Թուղթ Հայոց կաթողիկոսին Կոստանդնայ, զոր զրեաց յաստուածապահ դղեկէն Հոռմկլայէ առ Թագաւորն Հեթում ի մայրաքաղաքն Սիս, պատասխանի թղթին որ ի պապէն բերաւ առ Թագաւորն Հայոց Հեթում ի ձեռն ծաղ դեկաթին որ կոչէր Տիմանջ դեկաթ ի թուին Հայոց ՈՂԷ ի ձեռն արդիւնական վարդապետին Վարդանայ յարմարեալ յիրս այս¹:

Հ. Չամչեանի հետ Հ. Ալիշան² Թուղթս Վ. Արեւելցւոյ գրչին արդիւնք չի համարիր, սակայն անոր հարազատութեան ապացոյց են բովանդակութիւնն ու խորագիրներու մէջ որոշակի յիշուած “Արդիւնական վարդապետն,, (հմմտ. վերը) եւ “Վարդապետն Աղուսնեաց,, (հմմտ. Տաշեան, Ցուց., էջ 769) յորջորջանքերը, որոնք Վ. Արեւելցւոյ տրուած են:

¹ Ժողովածոյ Թղթոց հաւաքեալ յամին 1315ի ի ձեռն Մ. Երզնկացւոյ, Արձագանք 1888, էջ 158:

² Չամչեան, Պամ. Հյոց. Գ, էջ 231: Ալիշան, Յաւաքան հրատարակութեան Վարդանայ Պատմութեան, էջ Ժ:

Թէեւ վերոյիշեալ խորագրին եւ ուրիշ մի քանի ձեռագիրներու մէջ գրութեան տարեթիւը դրուած է “ՈՂԷ”, սակայն ճիշդն է՝ “ՈՂԵ”, զոր մի քանի ձեռագիրներ ունին, ինչպէս՝ “Թուղթ Տեառն Կոստանդնայ... զոր գրեաց առ Հեթում Թագաւորն... Ի Թուիս ՈՂԵ” (Հմմտ. Macler, Catalogue, Թ. 42, թղ. 139ա): Պատճառն այն է որ “ՈՂԵ” Թուականէն վերջ վանականի աշակերտը Կիլիկիոյ մէջ չէր բնակեր:

Չեռագիրը կը գտնուին Թուով շատ:

Հրատարակութիւնք. Թուղթս տպուած է երկու անգամ նախ “Արարատ” թերթին մէջ 1892, էջ 946—954, ապա “Գիրք Թղթոց”-ի մէջ, էջ 503—509:

Ժ. Յովհ. Երզնկացւոյ վկայութեան համեմատ Արեւելքի վարդապետը Կոստանդին կաթողիկոսի կանոններուն եւ ուրիշ նիւթերու վրայ գրած է՝ “Կանոնական քանս ի զգուշութիւն”, Հմմտ. Չամչեան, Պտմ. Հյց. Գ, էջ 242:

6. Տարակուսական երկեր: Յանուն վարդանայ կը յիշատակուին հետեւեալ երկասիրութիւններն, որոնց հարազատութիւնը կը մնայ սակայն տարակուսական ապացոյցներու պակասութեամբ:

ա. Ի քանն Ոչ ոք ել յերկինս... Բնութեամբ է լուսոյ խնդարն:

բ. Ի քանն Զրիստոս եկեալ քահանայապետ... Ի գերազանց լուսոյն պայծառացան:

Է. Ի քանն Գոհանամ զԱստուծոյ վասն ամենեցուն ծեր... Արարչագործ Աստուած Հոգին ճշմարտութեան:

Դ. Ի քանն Հոգի երեսաց մերոց Տէր Բրիստոս... Աստուած զբանն իւրական: Չորս գրութիւններս ալ կը գտնուին վենետ. Մխիթարեան Հարց Թ. 301 Տօնապատճառին մէջ: Վերջինը ծանօթ է կարինեանին ալ հմմտ. Ցուց., էջ 2016:

Ե. Բարոզ ի քանն Ի սկզբանէ արար Աստուած զերկինս եւ զերկիր: Այս ալ կը գտնուի Քարոզագրքի մը մէջ (Թղ. 157), որ վերջգրեալ Հայրերուն քովն է: Մեր ձեռագիրներէն միոյն մէջ ալ կայ, հմմտ. Տաշեան, Ցուց., էջ 769:

Զ. Տարակոյս կը վերցնեն նմանապէս Հ. Զարբանէլեանէ յանուն Վարդանայ յիշուած ի Ս. Խաչ ճառերը, որոնցմէ մին կը թուի Հ. Ալիշանի “Ներբող ի Ս. Խաչ,” անուանած երկը, զոր նա առանց երկբայութեան անոր հեղինակութիւններուն մէջ կը զետեղէ (հմմտ. Հայպտմ., էջ 270):

Դ. Անհարազատ երկեր: Յովհ. Վանականի հոյակապ աշակերտին համբաւը մեծ էր եւ ամէն կողմ տարածուած եւ ասոր հետեւութեամբ պէսպէս գրութիւններ, որոնք “Վարդան” անուն հեղինակ մը ունեցած են, սխալմամբ յետնագոյններէն անոր վերագրուած են: Բաց աստի “Վանական” յորջորջանքն ուրիշ Վարդաններ ալ, ինչպէս Վարդ. Այգեկցին ժա-

ռանգած են եւ այս կէտս ալ սխալմունքի դուռ
բացած է:

Այսպիսի գրութիւններու թիւը փոքր չէ,
սակայն որովհետեւ ոմանք կարեւոր երկասիրու-
թիւններ չեն, հոս միայն նշանաւորները յիշա-
տակելով պիտի գոհանամ:

«. Աշխարհագրութիւն նորոգ թարգ-
մանչին եւ երկրորդ Լուսաւորչին Վարդա-
նայ վարդապետի: Այս խորագրէս յայտնի
կ'երեւայ որ՝ մատեանս ընծայուած է Արեւելցի
վարդապետին, սակայն ինչպէս Հ. Չամչեան ար-
դէն ուշադիր եղած է գործքիս հեղինակը յետին
դարու անձ մըն է: Չամչեան կը գրէ. «Են եւ
որք սմա (Արեւելցւոյ) ընծայեն զհամառօտ աշ-
խարհագրութիւն ինչ՝ արարեալ ի վարդանայ
ումեմէ, բայց հեղինակ նորին յետոյ է քան
զսա եւ քան զաշակերտ սորա զՅովհան Երզն-
կացին, զի ի ձեռագիր օրինակս բանք լինին անդ
եւ զԵրզնկացւոյն» (Պտմ. Հյց. Գ, էջ 242):
Գրութեանս վարդան Արեւելցւոյ չըլլալուն մէկ
ուժեղ ապացոյցն այն է, որ անոր մէջ, ինչպէս
տեսանք, յիշատակուած է անոր մահը: Աշխար-
հագրութենէս կան բաւական թուով ձեռագիր-
ներ: Հայ բնագիրը տպուած է մի քանի անգամ,
այսպէս 1698ին եւ 1728ին¹ (ի Կ. Պոլիս) կից
Երեմիայի բառագրքին (էջ 486—496): Դար-
ձեալ հայերէն բնագրով եւ գաղղիերէն թարգ-
մանութեամբ ի լոյս ընծայած է Saint-Martin ի

¹ Հմմտ. հատած մ'ալ Բազմավէպ թերթին մէջ 1887:
էջ 134—144:

Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris 1819, p. 240:

բ. Առակք Վարդանայ վարդապետի: Է. Չամչեան կը գրէ “Հաւաքեաց ի մի (Վարդան Արեւելցի) եւ զգիրս իմաստնալից առականութեանց Մխիթարայ Գօշի եւ այլոց ոմանց, յորս յաւել ինքն զայլ բազում առակս հանճարալիցս եւ օգտաւէտս” (Պտմ. Հյց. Գ. էջ 241): Նախընթաց դարերուն, Է. Չամչեանի եւ անոր հետեւողներուն հակառակ շատ գիտնականօրէն եւ հիմնապէս ցուցուց Նիկողայոս Մառ իւր ռուսերէն Сборники притчъ Вардана, Պետերբուրգ 1899, անուն երկին մէջ թէ առակախօս վարդապետը չէ՛ Արեւելցին, այլ Մարթագին կամ աւելի սովորական մականուամբ Այգեկցին Վարդան: Մառի երկը մեր ազգին աւելի դիւրամատչելի ըրած է Է. Յ. Տաշեան զայն հայերէնի թարգմանելով (Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, ըստ Ն. Մառի, տեղեկատուութիւն եւ քաղուածքներ, Վիեննա 1900, էջ ԺԱ + 193):

Այս գրութենէն ալ բաւական ձեռագիրներ կը գտնուին: Մաս մը արդէն Ն. Մառ իւր վերոյիշեալ երկին մէջ յիշատակած է: Հայագէտ Ուսուցչապետին կը պարտինք նմանապէս մատենիս գրեթէ լիակատար հրատարակութիւնը: Այս ալ վերոգրեալ երկին մէջ կատարուած է: Հատընտիր գաղղիերէն թարգմանութեամբ տպագրած է առակներէս Saint Martin, Choix des Fables de Vartan, Paris 1825, էջք 94:

Գիտական տեղեկութիւններով մաս մ'ալ ի լոյս ընծայած է Հ. Ղ. Յովնանեան իւր «Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ», անուն երկին մէջ (տպ. Վիեննա 1897, էջ 229, 273—337):

Գ. Վասն անքուն Որդանց: Գործքիս հեղինակ դրուած է Վարդան Վանական (Հմմտ. Տաշ., Ցուց., էջ 17 եւ 805): Սակայն բաց ի այլ եւ այլ պատճառներէ բովանդակութիւնն ու ոճը կը հաւաստեն թէ ասոր արտագրողը չէ Վարդան Վանական Արեւելցին, այլ Վարդան Այգեկցին, որ նմանապէս երբեմն երբեմն Վանական յորջորջանքով պսակուած է¹:

Դ. Վարդանայ Վարդապետի ասացեալ աղաւթը տղայոց առ ամենասուրբ Երրորդութիւնն (Տաշեան, Ցուցակ, էջ 686): Այս ալ միայն արդէն բովանդակութենէն դատելով Արեւելցի Վարդապետին գրչի արգասիք չէ:

Յ. Թարգմանութիւններ. ... Ժամանակագրութիւն Տեառն Միխայէլի Ասորոյ Պատրիարքի: Վարդան երբ կոստանդին կաթողիկոսին քով ի կիլիկիա կը պանդխտէր, թարգմանած հայերէնի վերածած է Միխայէլ Ասորոյ ժամանակագրութիւնն իրեն գլխաւորաբար թեւ եւ թիկունք ունենալով Իշոխ քահանան, որուն հետ սեռն բարեկամութիւն մը յօդած էր: Նա ընտիր ծանօթութիւններ կը

¹ Գրութիւնս կը գտնուի մի քանի խմբագրութեամբ. Հմմտ. Տաշ., Ցուց., էջ 17, 49 եւ 805:

հաղորդէ այս մասին սոյն երկին յաւելուածին մէջ. “Արդ ի յամի ութերորդի քառասներորդի երկերիւրորդի հազարերորդի թուահարութեան անժամանակ Որդւոյն Աստուծոյ գալստեանն եւ ի ՈՂԷ թուականութեանս Հայոց՝ թարգմանեցաւ գիրքս այս յասորւոց ի հայս ի հայրապետութեան Հայոց Տեառն Կոստանդեայ եւ ի թագաւորութեան Հայոց Հեթմոյ քրիստոսապսակի եւ զգուշակենցաղ թագուհւոյն իւրոյ Զապէլի: Եւ էր պատրիարք Ասորւոց ուղղափառաց Մար Իգնատիէ Անտիոքու, որ զօրինակն շնորհեաց եւ փոխեցաւ ի ձեռն Իշոխայ սրբասնեալ քահանայի վարժելոյ ի հանճար բժշկական արհեստի, որոց վարձատու լիցի Տէր Յիսուս Քրիստոս ի շնորհս իւր... Այլ մեք իսկ տառապեալ ոգի վարդան վարդապետս, որ եւ ըստ մերում կարի կատարեցաք ի գիրքս այս, ..., էջ 612—613:

Թէեւ վարդանի խօսքերն այսպէս պայծառ են, բայց տարակուսական երկու կէտ կայ նախ թարգմանչին¹ մասին եւ երկրորդ ի հայ փոխուելուն տարեթուին նկատմամբ:

1. Թարգմանիչը: Ինչ ինչ գրչագիրներ ժամանակագրութեանս թարգմանիչ կը ճանչնան Դաւիթ անուն վարդապետ մը. “Զբարեացապարտ ամենայն եւ զթարգմանիչն հին եւ նոր պատմութեան գրոց՝ մանաւանդ այսմ՝ լուսազարդ գրոց՝ զմեծապատիւ րաբունին եւ

¹ Հոս նկատի չենք առնուր Իշոխ քահանային կատարած մեծ մասնակցութիւնը:

զքարոզն տիեզերահռչակ եւ զամենագով սուրբ Դաւիթ յիշեցէք ի Գրիստոս, (Ջարբ., Պտմ. Հայ. Դպ. Ա³, էջ 737): Մինչդեռ ձեռագիրներու բազմութիւն մը ունի՝ «Պատմութիւն արարեալ Պատրիարքին Ասորւոց Միխայէլի, զոր վարդան Արեւելցի փոխեալ էր յԱսորի գրոց», ես բոլորովին ստոյգ կը համարիմ որ գործքիս հայ յերկրողը կամ յընդարձակագոյն միտս թարգմանիչը վարդան Արեւելցին է, վասն զի ասոր ապացոյց են ու. վարդանայ վերոյիշեալ պայծառ խօսքերը. ք. անոր Պատմութեան եւ ժամանագրութեան՝ մանաւանդ յաւելուածին մէջ եղած չափազանց մեծ նմանութիւնը թէ նիւթի, թէ գաղափարի եւ թէ ոճի ու լեզուի մէջ. Գ. վկայութիւնը բազմաթիւ ձեռագիրներու¹:

2. Թարգմանութեան տարին: Ինչպէս վերոյիշեալ յառաջըբերութիւնը կը ցուցնէ, գործքս թարգմանուած ըլլալու է Հայոց ՈՂԵ թուին, այս է 1248 ին: Այսպէս գրուած է երուսաղէմեան 1870ի հրատարակութեան մէջ, մինչդեռ 1871 ի հրատարակութեան մէջ եւ այլուր կ'ընթեռնուիք. «Ի յամի անժամանակն Աստուծոյ ընդ ժամանակաւ լինելոյն ՌՄԽԸ (1248) թուահամարութեանս եւ ի ՈՂԵ թուաբերութեանս Հայոց փոխեցաւ գիրքս այս յասորւոց ի Հայս (անդ յաւել., էջ 42): Հետեւաբար այս երկուքն ալ քրիստոսական թուա-

¹ Հմմտ. վերը՝ վարդանայ սուրբ թարգմանչի եւ կրկին լուսաւորչին Հայոց բան պատմագրութեան:

կանին մէջ մինչ իրարու հետ կը միաբանին եւ հայկական թուահամարութեան մէջ կը հակասեն մին դնելով ՈՂԷ. իսկ միւսն ՈՂԵ¹: Այնպէս կը թուի թէ ակելի հիմնուելու է ՈՂԵ թուին, այս է 1246ին վրայ, վասն զի 1246ը քսանուհինգամեակն է Կոստանդին Կաթողիկոսի (այլ ոչ Հեթում թագաւորի) եւ այդ ատեն գործքս թարգմանուած է. «Փոխեցաւ գիրքս այս յԱսորւոց ի հայս հրամանաւ տեառն Կոստանդեայ ի քսան եւ հինգ ամի հայրապետութեան իւրոյ եւ ի քսան եւ հինգ ամի թագաւորութեան Հայոց Հեթում (Հրտ. 1871 յաւել., էջ 42): Դարձեալ վասն զի 1246ին (գուցէ կէսերը) Վարդան կը մեկնի Հայաստան եւ ինչպէս ապացուցուցինք երկրորդ դեգերում մը ի Կիլիկիա կասկածական է: Հայկական թուին «Է» ի «Ե» փոփոխուիլն շատ դիւրին է, նմանապէս կարելի է թերեւս ընդունիլ թէ Վարդան քրիստոսական թուին մէջ շփոթած է, վասն զի ինքն ընդհանրապէս հայկականը կը գործածէ: Կամ ակելի ճիշդը՝ պիտի ըսենք թէ քրիստոսական թիւն Եւսեբիոսի հետեւելով հաշուած է:

Բայց հաւանական է նաեւ 1248 տարին նկատելով վերոյիշեալներն ու Վարդանի Պատմութեան 142րդ էջը, ուր թաթարական շարժումը կը դրուի 1220ին եւ Միխայէլի թարգ-

¹ ՈՂԵ թուականը կը կրէ ժամանակագրութիւններու հաւաքածոյ ձեռագիր մը, հմտ. Հ. Յ. Քոսեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Սանասարեան վարժարանի ի Կարին, Հանդէս Ամսօրեայ 1921, էջ 176:

մանուկեան յաւելլուածին “ քսան եւ ութ ամ է ”
խօսքը՝ էջ 617. դարձեալ եթէ ընդունինք որ
Արեւելցին յաւելլուածս գրած է Հայաստանի մէջ,
որ անհնարին չէ: (— Կոստանդին ոչ թէ 1220ին
ըստ Չամչեանի հմմտ. վերը՝ էջ 16 եւ 42, այլ
աւելի ուղիղը 1221ին կաթողիկոս եղած է:)

Հրատարակութիւնը: Գործքս թարգ-
մանութիւն ըլլալով միայն հրատարակութիւն-
ները յիշատակելով կը գոհանամ: Երկու ան-
գամ ի լոյս ընծայուած է յերուսաղէմ 1870ին
եւ 1871ին: Յաւելլուածը տպուած է առան-
ձինն Միութիւն Հաշտենից թերթին մէջ 1860,
թ. 6, 7, 8 եւ Մ. աղ. Աբեղայի Պատմութեան
ետեւն ի ք. Պ. էջ 55:

Երկս Վարդանի համար մեծ կարեւորութիւն
կը ստանայ աւելի յաւելլուածին համար, վասն
զի իւր գրչին զուտ արդիւնքն է հմմտ. էջ
609—622¹.

Ք. Նորին Տեառն Միխայէլի Պատ-
րիարքի Ասորոյ Յաղագս Քահանայու-
թեան թէ ուստի սկսանի եւ ուր կատարի,
եւ թէ զինչ է քահանայութիւնն:

Հանգոյն Պատմութեան նմանապէս այս
ճառն իշոխ քահանան, ինչպէս կարելի է մա-
կաբերել, թարգմանած է եւ զայն Վարդան
Արեւելցին կոկած ու ճոխացուցած է ամէն տե-
սակէտէ առնլով:

¹ Բաց աստի ունի պատմական մանրապատում տե-
ղեկութիւններ, ինչպէս քիչ յառաջ դրուած յառաջդե-
րութենէն կարելի է տեսնել:

Երկուքին մէջ ալ անոր դերն ի հարկէ Խշոխի հետ զուգակշիռ չէ, սակայն միւս կողմանէ ալ չենք կրնար ըսել թէ անոր աջակցութիւնը դոյզն է եւ աննշանակ: Իբրեւ մանաւանդ հայերէն լեզուի սրբագրիչ իւր ժամանակին համար վանականի աշակերտին մասնակցութիւնը պատուաբեր է ու գոհացուցիչ:

Արեւելցի վարդապետին աչքի զարնող գրութիւններու համառօտ տախտակը դնելէն եւ անոնց վրայ կարճառօտ խօսելէն վերջ, կ'արժէ անոնց մասին մի քանի կարեւոր տեղեկութիւն յաւելուլ:

Անոր գրած երկասիրութիւններու լեզուն աղճատ չէ, այլ ժամանակակից մատենագիրներու հետ համեմատելով լաւ խնամուած: Որչափ կը տեսնուի առանձին գուրգուրանքի առարկայ ըրած է ներքողներու լեզուն: Պատմութեան մէջ, մանաւանդ վերջերը (այսպէս Հուլաղու կամ Հալաղու խանին հետ ունեցած տեսակցութիւնը), ռամկախառն բառեր եւ ասութիւններ սովորական խօսակցութիւններու մէջ պահուած են¹:

Անոր ոճն ալ քանի մը սեւ կէտեր անտես ընելով բարձր է ու պերճախօս: Դարձեալ ներքողները ոճին ու իմաստին կողմանէ գերադաս են՝ համեմատութեամբ միւս գործքերու: Ներքող արտասանելու մէջ անիկա քաղցրախօս է

1 Այս ռամկաբանութեանց նկատմամբ բաւական խօսած է Հ. Ղ. Յովհանեան, հմտ. Հետազոտութիւնք Նախնեաց ռամկօրէնի վրայ էջ 253:

եւ ուշագրաւ գաղափարներով օծուն: Մեր ճարտասաններու երամին մէջ նա Նշիշէի, Ներսէս Լամբրոնացւոյ եւ ուրիշ մի քանի կարկառուն դէմքերու հետ կրնար յերեւան գալ իրրեւ վարպետ մը քաջ, որուն շաւիղներուն հետեւելու էր ուսանողութիւնը: Միայն ցաւալին այն է որ անոնց ամէնուն վայելման դեռ արժանացած չենք, վասն զի դեռ ամէնը չեն հրատարակուած եւ ձեռագիրներն ալ անյայտ կը մնան:

Անիկա իւր բոլոր գրութիւններու մէջ կը ցուցնէ մեծ հմտութիւն: Ծանօթ է հայազգի բոլոր պատմագիրներու: Ս. Գրոց մեկնութիւններու մէջ անճրկած չի կենար, այլ տեղեակ է հոս ալ նշանաւոր մեկնաբաններու եւ իւր գրութիւնները կը հիւսէ Աթանասի, Եփրեմի, Ոսկերեանի, Աիւրեղնորու, Գրիգորներու եւ ուրիշ շատ մը հոյակապ հեղինակներու արտադրածներով: Օտարազգի անձինքներու գրութիւններէն օգտուած է՝ ընդհանրապէս անոնց թարգմանութիւնները աչքի առջեւ ունենալով: Սակայն անհաւանական չէ թէ այլահնչիւն բարբառներու գիտութիւնն ալ ժառանգած էր: Չամչեանի կարծիքին համեմատ անիկա ծանօթ էր պարսկերէնի, եբրայեցերէնի, բայց մանաւանդ յունարէնի եւ ասորերէնի (Պտմ. Հյց. Գ, էջ 240):

Անոր հմտութիւնը միայն գրաւորին վրայ չի տարածուիր, այլ ժողովրդեան ու աշակերտներու խաւերուն մէջ դեգերելով շատ մը աւանդութիւններ հաւաքած է եւ զանոնք օգ-

տակարապէս գործածած: Աշխարհագրական նիւթերու մէջ ունեցած հմտութիւնն ալ կարելի չէ անտեսելով անցնիլ, անոնց մէջ ալ ընդարձակ է սահմանը:

Անձի մը մեծութիւնը կը տեսնուի իւր կենցաղավարութենէն եւ արտադրած արգասիքներէն եւ երբ յետսահայեաց ակնարկ մը արձակուի վարդանի կեանքին ու երկերուն վրայ, այն ատեն անոնք իբրեւ ջինջ հայլի մը կը պատկերացնեն անոր գնահատելի արժանիքը: Արդէն դարերը համոզուած են անոր մեծութեան վրայ եւ անոր անունը հռչակած են «Մեծ» յորջորջումով:

Թէեւ «լուր արեղայ» մըն էր, ինչպէս ինչինքը կոչել սովոր է (հմտ. Պտմ., էջ 158), սակայն իւր վրան կը կենդրոնացնէր Կոստանդին կաթուղիկոսին երկրորդ Խսր եւ զայն կ'արդարացնէր հոյակապ պտուղներ յառաջ բերելով: Բայց իւր ամէնէն մեծ արժանիքը կը կայանայ անուանի եւ բազմութիւ աշակերտներու եւ երկերու մէջ, որոնք ինչպէս մինչեւ ցայսօր՝ այսպէս եւ ասկէ վերջ պիտի հանդիսանան անոր «Մեծ» անուան մշտաբարբառ քարոզներ:

Գ.

Կ Ի Ր Ա Կ Ո Ս Գ Ա Ն Ձ Ա Կ Ե Ց Ի

1.

Կենսագրական տեղեկություններ:

Ժամանակի փոքր տարբերութեամբ Գետիկ վանքին մէջ նշանաւոր հանդիսացած են համա- նուն երկու մատենագիրներ՝ Գետիկցին¹ եւ Գանձակեցին Կիրակոս²: Վերջինս պիտի ար- ժանանայ այժմ մեր ուշադրութեան, վասն զի զարգացած է Յովհաննէս Վանականի դպրո- ցին մէջ:

Կիրակոսի «Գանձակեցի», յորջորջումն անոր հայրենիքը կը ցուցնէ Գանձակ, ինչպէս ինքն ան- ձամբ ալ կը վկայէ (էջ 66), երբ յիշելով

¹ Հեղինակ Յայսմաւուրաց:

² Կիրակոսի եւ անոր գրական արդիւնքներուն վրայ խօսած են Հ. Չամչեան, Պտմ. Հյց. Ա. էջ 16, Գ. 210, 233, 236-237, 271: Հ. Սիւլան, Հայապատում Ա, էջ 263: Հ. Զարբանէլեան, Հայկ. Հին Դպր. Պտմ. Ա, էջ 747: Դարձեալ իւր մասին գրուած է իւր պատմագրութեան հրատարակութեանց ու թարմանութիւններու յառաջա- բաններու մէջ: Ասոնց անունները, մատենագրիս գլուխ գործոցին վրայ խօսուած ատեն պիտի յիշատակուին:

Գաւիթ՝ Ալաւկայ որդին, Յովհ. Սարկաւագ վարդապետն եւ Գրիգոր՝ Թոքակերի որդին կը գրէ. «Սոքա երեքին յաշխարհէն Գանձակայ էին, ուստի եւ ես», Իր հայրենիքը կ'անուանէ. «Մեծ եւ պատուական քաղաքն Գանձակ» (էջ 124): Համարիւններուն մասին յիշատակութիւն ինձի անծանօթ կը մնայ:

Ծնունդը պէտք է դնել 1200—1210-ի միջոցները: Առ այս կռուան ունինք իւր մէկ խոստովանութիւնը: Պատմելով Ռաբան Ասորւոյ միջնորդութիւնը Թաթարներու խանին քով քրիստոնէից համար՝ կը գրէ. «Եւ յորժամ եղեւ այս գծագրութիւն, որ յայսմ վայրի ի ՈՂ (1241/42) Թուականին Հայոց եւ ի ժամանակի կենաց մերոց ամս քառասուն պակաս կամ աւելի» (Կիր., էջ 152): Հ. Ալիշան (Հայապատում էջ 216) այս վկայութեան վրայ յեցած կ'ուզէ աւելի 1203 տարին գիտնալ անոր ծննդեան Թուականը:

Ծնողական յարկէն կանուխ կը մեկնի Կիրակոս եւ կը մեկուսանայ Գետիկ մենաստանը, որուն կառավարչական ղեկն այս ատենները կը վարէր Մխիթար Գօշի ձեռնասուն աշակերտներէն մին՝ Մարտիրոս վարդապետը: Այստեղ անիկա աշակերտներու բազմութեան մը հետ կ'ուսանի ու կը սնանի. «Եւ բազում եղբարք ժողովեցան վասն հռչականուն տեղւոյն եւ բազմաց եղեւ տեղի սննդեան եւ ուսման, որ եւ մեք իսկ սնեալ եւ ուսեալ եղաք ի նոյն վանս» (էջ 114):

Սակայն Աիրակոս իւր ուսումնական զարգացումը կը պարտի Միւթար Գօշի ուրիշ մէկ աշակերտին՝ Յովհ. Վանականի. ինչպէս ինքնին կը գրէ. «Բազում ժամանակս կացաք առ նմա ի վարժս կրթութեան ի սահմանս Տաւուշ բերդոյ յանապատի անդ, զոր ստացաւ իւր բնակութիւն եւ աղբիւրաբար արբուցանէր ամենեցուն զբան վարդապետական» (էջ 143):

Թաթարական ասպատակութիւններու ժամանակաշրջանին զինքը կը տեսնենք Տաւուշի մէջ իւր վարպետին հովանւոյն ներքեւ (համտ. վերը): Երբ Վանական գերի ինկաւ Նետողաց ձեռքն իրեն հետ էր նաեւ Գանձակեցին: Որովհետեւ Աիրակոս հմուտ էր թաթար կամ տաճիկ լեզուին առանձինն ուշադրութեան կ'արժանանայ թաթար խմբապետին առջեւ, որ զինքը կ'որոշէ «ի պէտս դպրութեան գրել թուղթ եւ ընթեռնուլ»: Ամբողջ օրը համանման աշխատութիւններով կը պարտասի, միայն երբ խաւարն իւր քողը կը տարածէ երկրիս վրայ՝ թոյլտուութիւն կը ստանայ հանգիստ վայլել իւր վարպետին քով, որ զինքը կը սփոփէ ու ազատութեան յոյսերով կը պարարէ: Ամիսներ կը սահին գերութեան եւ տառապանքի մէջ: Թէեւ քրիստոնեայ բնակչութիւնը կը փորձէ խորանաշատի հիմնադրին հետ զինքն ալ փրկանաւորել, սակայն թաթար խմբապետը չի զիջանիր՝ առարկելով թէ «Սա ի պէտք են մեզ թուղթ գրելոյ եւ ընթերցման, թէպէտ բազում գինս տայք ոչ տամք զսա»: Վարդապետն ու աշակերտն ար-

տասուլաթոր աչքերով իրարմէ հրաժեշտ կ'առնուն: Հակառակ ամէնազգի գեղեցիկ խոստումներու՝ Կիրակոս վայրագ գումարտակին մէջ ապրիլ չ'ուզեր եւ նոյն գիշերն արդէն «գաղտագնաց, անկէ կը փախչի ու կ'ապաստանի Գետիկ ուխտը, զոր աւերակ վիճակի մէջ կը գտնէ (էջ 129 — 135): Այս ժամանակէն վերջ Գանձակեցին Գետիկ վանքին մէջ կ'անցնէ ընդհանրապէս իւր օրերը եւ այս է պատճառը, որ նա մօտէն ծանօթ է այս մենաստանին պատմութեան շինութեան, զարգացման եւ անոր առաջնորդներու յաջորդութեան ու գործունէութեան: Ասկէ առեալ իւր պատմութեան խորագրին մէջ ինչ ինչ ձեռագիրներու մէջ ներմուծուած է. «Արարեալ Կիրակոս ընտրեալ վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտէն Գետկայ»¹:

Հաւանական է թէ Կիրակոս այս մենաստանին մէջ քահանայական աստիճանին բարձրացած է: Հ. Ալիշան կը համարի թէ անիկա առաջնորդ կամ տեսուչ կարգուած է վանքի մը կամ եկեղեցւոյ մը (Յուշէն., էջ Գ): Այս կարծիքին կը միտի Մեծ. Հայրը հիմնուած վարդան Արեւելցւոյ վրայ, որ իւր ընկերակիցը «Բարունեաց պետ» կը յորջորջէ (տես քիչ վերջ) եւ դարձեալ այն պարագայէն, որ Կիրակոս իւր մասին կը հաւաստէ թէ «սաստիւ եւ բանադրանօք... գրեցաք» (էջ 194):

¹ Տաշեան, Ցուցակ, էջ 408: Դիւլլորիէ զինքը կը կոչէ Գետակեցի (Doc. I, p. 411) եւ այսպէս կը նշանացնէ զինքը միւս Կիրակոսին հետ:

Հոգւոյն Սրբոյ “Եւ յՈրդւոյ” բխման
հարցով հետաքրքրուած է նաեւ Կիրակոս: Իւր
պատմագրութեան մէջ այս մասին կը գրէ.
“Այսպիսի խոստովանութիւնս ընդունելի է
յեկեղեցիս Հայաստանեայցս եւ յոգիս Կիւրա-
կոսի եւ համարձակ արժան է քարոզել զՀոգի
ի Հօրէ ելեալ եւ յՈրդւոյ երեւեալ” (էջ 189):

Դաւիթ Մոլորեցուցին դէմ, ինչպէս քիչ
յառաջ դրուած խօսքերէն կ’իմացուի, խիստ
գիրք բռնած է:

Յովհ. Վանականի հանդէպ իբրեւ երախ-
տապարտ աշակերտ մը անիկա անկեղծ սէր մը
եւ յարգանք մը տածած է: Երբ 1251ին Խորա-
նաշատի հիմնադիրը կը վախճանի, անիկա իւր
սէրն ու գնահատութիւնը վերջին անգամ հրա-
պարակաւ կը յայտնէ զինքը գովելով ու դրուա-
տելով (Պտմ.: էջ 198—200):

Ինչպէս վարպետին, նմանապէս աշակեր-
տակիցներուն նկատմամբ Կիրակոսի սիրտը սիրով
ու մեծարանքով զեղուն էր: Անոնց մէջէն իւր
սրտին կենդրոնը բռնած էր Վարդան Արեւելցին,
որ փոխադարձաբար կը սիրէր ու կը յարգէր
իւր համշիրակը: Կիրակոս ու Վարդան են Յով-
նաթան ու Դաւիթ: Իրարու հետ սեռն զօդով
միացած են, յաճախ կը խօսակցին¹ եւ իրենց սրտին
բաղձանքներուն յագուրդ տալու կը նկրտին:

¹ “Վասն սորա (Յովհ. Գառնեցւոյ) բազում ինչ
պատմէին, բայց առաւել սուրբ հարազատն մեր եւ սքան-
չելին Վարդան. վարդապետն, ... նա ի մխիթարութիւն մեզ
պատմեաց ինչ ի վարուց նորա մասնաւորն. Կիր., էջ 201:

Կիրակոսի ցանկալի էր ունենալ Երգ Երգոցի մեկնութիւն մը եւ զայն իւր «Հարազատ» ընկերէն կը խնդրէ: Արդան յօժարակամ կը ստանձէ այդ առաջարկը եւ կը յօրինէ Երգ Երգոցի գեղեցիկ մեկնութիւնը (1265): Այս տեղ կը զետեղեմ Մեկնութեանս յառաջաբանը, որ ընտիր թարգման է վերջնոյս հոգւոյն:

«Նման է արքայութիւնն Աստուծոյ՝ գանձի ծածկելոյ յազարակի, ասէ տէրն գանձուն եւ արքայութեանն, զոր գտանէ խնդրողն եւ տալով զոր ունի եւ գնէ զազարակն, զոր ասելի է եւ ընդ այլ ինչ զամենայն առակաւոր իմաստս, որ յամենայն աստուածաշունչ գիրս՝ որ է տէրունի, յորմէ ցանկացողն գնէ զիւրն՝ տալով զբոլոր գոյսն, որ է հաւատն զի այն է մերն ամենայն: Յորոց եւ դու ճանաչիս տէրունական¹ իր եւ անուն, հարազատ եղբայր մեր Կիւրակոս, րաքունեաց պետ եւ քաղցուայնի կիրք մեր եւ մեծ մասն յուսոյն ի սուրբ եկեղեցի: Որ եւ քում ըղծիցն կցորդել հրամայեցեր ի բան եւ ի գիր շատս՝ զհաւատն Տեառն տալով, շնորհօք նորա կարել մեզ զմնացեալն յերգոց Երգոյն ի Գրիգորէ Նիւսացւոյ, որ մեծն է աղբիւր եկեղեցւոյ ընդ առաջնորդութեամբ Որդիներայ, համառօտել եւ զԳրիգորին ի սկզբանէ, որ ի վեր գտանի քան զկար մեր յոյժ. Աստուծոյ միայն կարելի եւ քումդ աղօթից եւ յուսոյ, որ ի փշոյ եւ յապառաժ

¹ Կ'անկարկէ Κυριακός անուան ստուգաբանութիւնն այն է «տէրունական»:

անապատէ, ի ծերունւոյ՝ եւ յանապատ մտաց
խնդրեա պտուղ, ի ձեռն ոչ սակաւ վաստա-
կոց, զոր առաք յանձն, ի մեծն յոյս վստահու-
թեամբ, չարչարիլ մարմնով եւ արդարանալ
հոգւով, ի քեզ տալ զգիր պարտուցն մեր,
կրել միշտ առաջի Աստուծոյ, եւ ջնջել անսպիա-
պէս: Եւ դու նմանեալ տանուտեառն, ճոխասցիս
աշակերտութեամբ արքայութեան հանելով ի
գանձէն հին ճաշակ որ քաղցրագոյնն է, ո՞ գիտէ
եւ նոր ինչ :

Իսկ դու մշակդ մորեմ եաց եւ աղտաղտ
անքուսարեր վայրաց, անոյշ մեզ ճաշակ
յարածամ եւ յոյս յԱստուած, վարդա-
պետդ Կիրակոս, որ հարկեցուցիչ հրամա-
նաւ եւ գլուխն մահու՝ քեզ ասել զմերն
մերձակայ², մուծեր զմեզ ի տուն գինւոյ եւ
իւղոյ, խնձորոյ եւ նոնենեաց դրախտի, շղթայից
արժանաւոր ոտիւք հայել, լսել եւ խօսել, հո-
տոտել եւ շօշափել զկեանս եւ զանմահու-
թիւն, զգոյարանօք բիւր քանքարոյ պարտա-
կանօք իւրաքանչիւր մասամբ, որ անախորժե-
լեացն էին արժանաւորք քան զիմանալ եւ
զասել մեծ էր ինձ եւ սոսկալի: Սակայն ընդոս-
տեաք եւ առաք յոյս մեծագոյն, եթէ եւ արդ

1 Ինչպէս այլուր շեշտած ենք, Արդան մեկնութիւնս
գրած է Հայոց ՉԺԴ Թուին եւ այն ատեն իրօք իւր գլուխը
ճերմակ ալիքներով զարդարուած էր:

2 Խօսքերէս կը տեսնուի թէ Կիրակոս իւր ընկերը
յորդորած է մեկնութեանս ձեռնամուխ ըլլալ եւ այն շու-
տով, վասն զի երկուքն ալ արդէն գերեզմանին են մերձե-
ցած նկատելով իրենց ալեւոր հասակը:

եւս եկն Տէրն եւ կոչէ, եւ ոչ զարժանաւոր ոք,
 այլ զմեղաւորս զիս, ոչ յապաշաւ միայն յան-
 ցեալ կենացն, այլ յանբաւ եւ յանճառ ուրա-
 խութիւն հարսանեաց, զի զարմացուցէ զերկինս
 եւ զերկիր, զոր սովոր է միշտ առնել, որք եւ
 գտանին ի գիրս յայս, Ռահար եւ. Բաբել եւ
 Եթովիա, ի բաց եղեալ բնաւին զառաջին կեր-
 պարանն եւ աստուածազգեաց եղեալ, զոր եւ դու
 միշտ աղօթեսցես զայս լինել ի կարող եւ ի
 կամեցող Տեառնէն: Եւ մեք քեզ շնորհ ունելով
 շատ գոհութեամբ ձեռնարկեցաք ի յիշմարտե-
 ձանաց հարցմանն քո, զձեռն յուսոյն ի Քրիս-
 տոս տալով մտաք յանհուն խորս եւ ելաք եթէ
 բերաք ի վեր ինչ քեզ ցանկալի իրս, որ
 գտանին յայսպիսի ծովուս, չունիմ ինչ ասել,
 Տէր գիտէ տուողն որում երկրպագեսցես յառ-
 նուն ինչ եւ զսխալանսն ինձ համարեալ
 ուղղեսցես, օժանդակդ ինձ յամենայնի:
 Սակայն զհնազանդութիւնս հատուցես զցայգ
 եւ զցերեկ յանմոռաց յաղաւթս եւ զդա նուէր
 տացես Սիոնի մօրն վերնոյ, ի գաւիթս նորա ըն-
 կենլով իւրեւ զոստ մի ձիթինեաց: Ո՞ գիտէ
 թէ մանկունք նորա ի մտանելն առցեն եւ ցուցցեն
 նմա ի խնդութիւնս ինքեանց եւ ի քաւութիւն
 մեզ բացերես զնա եւ բերկրեալ տեսանելով
 յորդիս իւր միակցելով զմեզ ի շնորհս փեսային
 իւրոյ Յիսուսի եւ Հօրն գթածի եւ Հոգւոյն
 սրբոյ ողորմածին, որում ամենայն խնդութիւն
 եւ ցնծութիւն եւ սէր ի սուրբս իւր եւ յարա-
 րածս եւ քեզ եւ ի մեր երախտաւորս...

ամէն: Հմմտ. Հայապատում Բ, էջ 535—537: Իսկ Գանձեկիցին իւր սէրն եւ մեծարանքը հանդէպ վարդանայ կ'արտայայտէ իւր պատմագրութեան մէջ: Անիկա մանրամասն կը պատմէ անոր արգասալից գործունէութիւնը (Պտմ., էջ 162—174) եւ զինքը կը կոչէ. «Հանճարեղ եւ իմաստուն» (էջ 162), «Հարազատն մեր եւ սքանչելի վարդապետն վարդան» (էջ 201):

Ինչպէս վարդան նմանապէս Կիրակոս առիթը ունեցած է տեսնելու Հայոց պսակադիրը՝ Հեթում (1224—1268): Բաթու զանին այցելութենէ վերջ (1255) Հայոց թագաւորը կ'իջեւանի վարդենիս գիւղը Բիւրտ իշխանին տունը. ուր ձգած էր «զաղխ եւ զկարասի»: Այնտեղ էր ուրիշներու հետ նաեւ Կիրակոս, որ լսած է թագաւորին խօսքերը «Բազում իրս զարմանալիս եւ անծանօթս պատմէր մեզ զբարբարոս ազգաց, զոր տեսեալ էր եւ լուեալ» (Կիր., էջ 216): Դարձեալ՝ «Բազում եւ այլ ինչ պատմէր թագաւորն իմաստասէր ի խժական ազգացն, զոր թողաք մեք, զի մի յաւելորդ համարեսցի» (Կիր., 217):

Գանձակեցին վայլած է նաեւ տեսակցութիւնը Հասան Պոսեանի, որ իրեն պատմած է Բաղտատի աւերումը. «Եւ զայս ամենայն պատմեաց մեզ իշխանն Հասան, զոր Պոսն անուանէին, որդին վասակայ բարեպաշտի, որ ականատես էր եւ ականջալուր իրացս» (Կիր., էջ 224):

Այսպէս անիկա եկեղեցական ու աշխարհական հոյակապ անձնաւորութիւններու հետ յարաբերութեան մէջ ապրած է:

Ըստ Մաղաքիա Աբեղայի 1271ին միեւնոյն տարին կը վախճանին երկու հարազատ ամուսնեքը՝ Վարդան Արեւելցի եւ Կիրակոս Գանձակեցի. «Ի թուական Հայոց 21 փոխեցան ի քրիստոս փառաւոր վարդապետքն Հայոց Վարդան եւ Կիրակոս¹»: Հ. Չամչեան Գանձակեցի պատմագրին ցուրտ շերիմը կը փնտռէ Գետիկ վանքին մէջ²:

Ստիպուած ենք Մաղաքիայի հարեւանցի խօսքերով բաւականանալ՝ չունենալով ուրիշ վկայ մը այս մասին: Բայց այնպէս կը թուի Վարդանայ մի քանի ակնարկութիւններէն թէ՛ իւր Հարազատն աւելի կանուխ մեռած է քան 1271 թուականը³: Գարձեալ նկատի կրնայ առնուիլ այն պարագան, որ Գանձակեցին յանկարծ իւր պատմութեան թելը կը կտրէ: Այս մասին յետոյ (էջ 106):

«Իբրեւ մշակ մօրենեաց եւ աղտաղտ անբուսաբեր վայրաց» չէ ունեցած այն գործնական ասպարէզը Կիրակոս, զոր ունեցած է իւր սննդակիցը Վարդան: Բայց հեռուէն հետապնդած է սուր աչքերով աշխարհիս մէջ կատարուած անցուդարձը եւ գրի առած է զայն անմահացրեւելու համար իւր անունը (հմ. աստ, էջ 103):

¹ Պատմ. Նետողաց, Պետերբուրգ 1870, էջ 52:

² Չամչ., Պատմ. Հայ. Գ. էջ 271:

³ Հմմտ. Երգ Երգացի ձօնը:

2.

Պատմագրութիւն:

Կիրակոս Գանձակեցին չէ ունեցած գրական այն ընդարձակ՝ գործունէութիւնը, զոր իւր վարդապետը՝ Յովհ. Վանական եւ իւր աշակերտակիցը՝ Վարդան Արեւելցին մշակեցին: Չյիշելով այն թղթակցութիւնները¹, որոնք այլ եւ այլ առիթներու մէջ զանազան անձնաւորութիւններու ուղղած է, իւր գրաւոր միակ աշխատութիւնը կը կազմէ Հայոց պատմութիւնը, որուն երկար տարիներ կը նուիրէ:

Այն դարը, որուն մէջ Կիրակոս կ'ապրէր, պատմական դարաշրջան մըն էր, Արեւելք տեղի կ'ունենային անօրինակ դէպքեր, թաթարական ասպատակութիւնները սկիզբ առած էին, տէրութիւններ աճիւնի վայ կը նստէին...: Իրողութիւններ, որոնք չէին կրնար մոռացութեան մատնուիլ: Իրողութիւններ, որոնք պատմութեան համար առատ նիւթ կը մատակարարէին:

Այս դէպքերուն ականատես՝ իրեն բարոյական պարտք մը համարած է Կիրակոս ապագայ սերնդեան զանոնք աւանդելը: Թէեւ իրեն ծանօթ եղած է թէ՛ այս մասին Յովհ. Վանական եւ Վարդան գրած են պատմական աշխա-

¹ Հմմտ. իւր Պատմութիւնը, էջ 184: Վարդան Երգերգի մեկնութեան ընծայականին մէջ կը գրէ թէ իւր ընկերակիցն իրեն հրամայած է «Ի գիրս շատ», որ Սողոմոնի այս խորհրդաւոր գրքին մեկնութիւնը յօրինէ: Հմմտ. Հանդ. Ամս. 1922, էջ 92:

տութիւններ, բայց համոզուած է թէ տեղի ունեցած դէպքերը մէկ կամ երկու գրչով չէին կրնար լիովին բացատրուած ըլլալ, ուստի ինքն ալ իւրովսանն ուզած է իւր տեսածն ու լսածն աւանդել. «Կարծեմ թէ յոլովք եւս զնոյնս պատմեսցեն, ամենեքեան նուազեալ գտանին յարժանաւորութենէն, զի յաճախեն քան զպատմութեանս չարիքս, որ եկին կալան զաշխարհս ամենայն... զոր աչօք մերովք տեսաք» (էջ 121)... Իսկ մերս ձեռնարկութիւն մի ումեք յանդրգնութիւն համարեսցի, այլ առաւել բարեացն նախանձոյ գործ... (էջ 4):

Միաժամանակ ուզած է անիկա իւր անուան անմահացուցիչ յուշարձան մը կանգնել գրքովս. «զի լիցի սա մեզ արձան գերեզմանի, ոչ ըստ նմանութեան արիսողոմեան քարին, այլ կենդանի, զի յիշեսցի ի սմա անուն Կիրակոսի» (էջ 5):

Գանձակեցի պատմաբանն իւր պատմագրութեան նիւթ ընտրած է յատկապէս թաթարներու արշաւանքներու պատմութիւնը: Բայց պատշաճ համարած է նախապատրաստողական մաս մը զետեղել իբրեւ հիմ իւր շէնքին: Ասոր մէջ՝ սկսած Ս. Գրիգորի քարոզութենէն կը հաղորդէ մեզի Հայաստանի լուսաւորչին եւ նորագարձ թագաւորին եւ անոնց յաջորդներու գործունէութիւնը: Այս մասը նա կը նկատէ իբր «Նախաշաւիղ» (էջ 121): Անկէ վերջ իբրեւ յաւելուած կամ Բ. հատածին նախադուռն Ազուաններու Հովուապետներու ցուցակը կը դնէ: Բուն

պատմագրութիւնը կը սկսի 121 էջով. «Թէ որ-
պէս եւ թաթարն ապականել աշխարհս ամե-
նայն: Ամենայն բանք պատմութեանս մերոյ եւ
նախաշաւիղ՝ որ մինչեւ ցայսօր՝ էր վասն ազգիս
այսորիկ, զոր շնորհօքն Քրիստոսի հանդերձեալ
եմք ճառել»¹: Ապա կտմաց կամաց կը թեւակոխէ
ժամանակակից պատմութեան սեամբը. «այլ
մէք բուն հարցուք զիրէս զոր սկսաք եւ ցու-
ցաք. Նախ զանուանս աթոռակալացն Ս. Գրիգորի
եւ (ապա) ի նմանէ սկսեալ մինչեւ առ մեզ,
յորում են թուականք մեր 2ԺԴ, սուղ ինչ
համառօտիւք¹»:

Պատմագրութիւնս լաւագոյն ձեռագիր-
ներու մէջ կը կրէ հետեւեալ խորագիրը՝
Համառօտ պատմութիւնք ժամանակաց ի
Սրբոյն Գրիգորէ մինչեւ ի յետին աւուրս
տուեցեալ, արարեալ Կիւրակոսի ընտ-
րեալ Վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտէն
Գետկայ»:

Կարեւոր խնդիր մըն է թէ երբ առաջին
անգամ ձեռնարկեց Կիրակոս պատմագրութեանս
եւ քանի՞ տարիէն զայն աւարտեց: Այն ստոյգ
է թէ Հոգեգալստեան տօնին սկսած է, բայց
տարին կը մնայ տարակուսական: Կ'երեւայ թէ
1240/41 ի մէջերը գրիչը ձեռքն առած է,
վասն զի Յովհ. Օձնեցւոյ յօրինած շարականի
մը նկատմամբ գրելով՝ կըսէ. «Մինչեւ ցայսօր
պաշտի յեկեղեցիս Հայոց սկսեալ ի ՃԶԵ (706)
թուականէն մինչեւ ի ՈՂ (1241) որ այժմ

¹ Մեր Թ. 124 Ձեռագրին համեմատ:

մեր աւուրս է՝ (էջ 39): Դարձեալ այլուր կը տողէ: «Յորժամ եղեւ այս գծագրութիւն, որ յայսմ վայրի ի ՈՂ թուականին Հայոց (էջ 151/52): Հետեւաբար Հ. Ալիշանին¹ հետ 1240 տարին կարելի է դնել առաջին տարին: Այդ թուականին Հոգեգալստեան տօնը կ'իյնար Մայիս 19 ին:

Քսանուհինգ երկար տարիներու մէջ զայն կը գրէ, վասն զի 1265 ին Ապաղայ խանին գահակալութեան եւ անոր Շիրաբ գետին առջեւ Բերքայի դէմ տուած պատերազմին պատմութեամբը՝ կը գրցէ ընդարձակածաւալ թատերաբեմին վայրագոյրը՝ այլ եւս չբանալու համար: Կը քաշէ նա վարագոյրը եւ զմեզ տարակոյսներու մէջ կը խորասուզէ: Յանկարծակի կը կտրի իւր թելը, վասն զի կիսկատար կը մնայ Ապաղայի ու Բերքայի կռուոյն հետեւութիւնը եւ վերջարան մը կը պակսի, որ յառաջաբանը նկատելով պատշաճաւոր կ'երեւայ: Ապա ուրեմն պակասաւոր հասած է Գանձակեցւոյ ձեռքերուն արդիւնքը: Իմ պատասխանս ի նպաստ ամբողջութեան է: Կիրակոս իւր վերջակէտն դրած է հոն, ուր կ'աւարտի այժմ իւր պատմութիւնը: Այս ձեւին մէջ տեսած է զայն Վարդան 1265 ին. «ի ՈԶԵ (1236) թուականէն. Հայոց մինչեւ ի ԶԺԴ (1265), յորում եմքս, զոր ինչ արարին ազգն Նետողաց ... գրեալ են մանրամասնաբար փառաւորեալ հայրն մեր Վանական վարդապետն եւ հարազատն մեր Կիրակոս վարդապետն հօրն համանման, զոր մեք ոչ

Համարձակեցաք, երեքնեւ կամ բազմաբանեւ... պատկառելով ի գրողացն պատուոյ, (էջ 167/47):

Այսպէս կը խորհի Պատկանեան այս մասին (Հմմտ. Ռուս. Թարգմանութեան մէջ, էջ IV):
 «Անոր պատմութիւնն անսպասելի կերպով 1256 տարւոյ դէպքով՝ առանց աւարտելու Ապաղայ խանի եւ Բերքայի կռուին սկսուած պատմութիւնը եւ առանց տեղեկացնելու ընթերցողը գործին աւարտման մասին կը կտրի: Արեւելի է ենթադրել թէ անոր աշխատութիւնն ամբողջապէս չէ հասած մեզի կամ թէ աւելի հաւանօրէն մահը եւ կամ ուրիշ պատահար մը թոյլ չտուին իրեն վերջացնել սկսած աշխատութիւնը: Աւերջին դէպքին պէտք է անոր կեանքին օրերը փոքր ինչ կրճատել, այսինքն թէ 1271 էն աւելի կանուխ մեռած է»:

Պատմութեան յօրինուածութեան համար Գանձակեցին օգտուած է գրաւոր եւ անգիր աւանդութիւններէ: Նա քաջ ծանօթ եղած է հայ պատմագիրներու եւ անոնց ցուցակն ալ իւր գրքին մէջ ներկայացուցած է: Աւերջին ժամանակներու համար իրեն առատ նիւթ ընծայած են իւր փորձառութիւնն եւ իւր կենցաղակից անձնաւորութիւնները:

Արապկոս իւր մատենին մէջ գործածած է պարզ ոճ մը. «Առհասարակ պարզ, բայց անկանոնաւոր եւ երբեմն նոյն իսկ գոեհիկ (Գիւլորիէ, Doc. 114 Հմմտ. քիչ վերջ): Նոյն դատաստանը կ'ընէ նաեւ Պատկանեան (անդ, էջ V). «Արապկո-

սի ոճը շատ պարզ է եւ դիւրհասկնալի, չունի այն հոետորական թռիչքը, որ ժամանակակիցներու քով այնպէս բարձր կը գնահատուէր: Է. Ալիշան ալ կը գրէ (էջ Է)՝ «Ոչ նրբութիւն եւ ազդուութիւն է շարաքանութեան եւ ոչ իմաստից վսեմութիւն կամ գեղեցկութիւն կամ յանկարծական ինչ սլացք եւ գեղեցիկ առածք»: «Թէպէտ ունեւ ունի եւ անպաճոյճ հարթութիւն եւ պարզութիւն պատմածոյն զիւր յարգ յստակութեամբ եւ անկնճիւն բացայայտութեամբ, միանգամայն եւ հեռի գոլով ի հետեւութենէ յետնոցն:»

Ի՞նչ արժէք ունի Գանձակեցւոյն պատմութիւնը:

Անիկա լաւ ըմբռնած է թէ քաղաքական անցքերու պատմութեան վերահասու ըլլալը դիւրին չէ, «բայց թէ բազում աշխատութեամբ եւ երկար ջանիւ», թէ հարկ է՝ «հիւծիլ եւ մաշիլ տաժանմամբ եւ յոյժ վաստակօք», դուրս կորզելու համար անցուդարձերու բուն սկզբնապատճառները, թէ ճշմարտապատում պատմագիր ըլլալու համար պէտք է՝ «րաբունաբար կենօք եւ ոչ վարկպարազի անցանել ընդ պատմութիւնս ժամանակաց ներքնոց եւ արտաքնոց... սրբապէս մտօք եւ անաչառութեամբ» (էջ 1):

Պատմաբանէ մը պահանջուած այս սկզբունքներուն գիտակից՝ անիկա ջանացած է իւր կողմանէ անոնց հետեւիլ իւր երկին մէջ: Ասոր հասնելու համար աչքի առջեւ ունեցած է նախընթաց դարերու պատմագրութիւններէն եւ

ասոնցմէ իւր մտքին դատողութեան համեմատ ընտրած է ճշմարիտն ու ուղիղը: Դարձեալ հոգ տարած է շահագործել իւր ժամանակակիցներուն վկայութիւնները¹:

Մեծ է պատմութեանս արժէքը մանաւանդ վերջին դարերուն համար, անոնց պատմութիւնը բռնած է ընդարձակ եւ ասով կը հանդիսանայ թաթարական արշաւանքներու, ժամանակակալից հայկական եւ վրական իշխանութիւններու ընտիր աղբիւր մը: Դոյզն գնահատութեան արժանի չեն նաեւ ժԲ—ԺԴ դարերու մտաւորական դասին նկատմամբ հաղորդած ընտիր ու մանրապատում տեղեկութիւնները: Չէ կարելի նաեւ ուրանալ թէ՛ հայկական եկեղեցական պատմութեան համար ալ անոր մէջ մեծամեծ գանձեր պահուած են:

Իբրեւ թերութիւն պատմագրութեանս պէտք է յիշել պակասութիւն «կարգաբան ոճի» (Զարբ., Պտմ. Դպ., 747), դիւրահաւան միտք, որով անհեթեթ պատահարներու հաւատք կ'ընծայէ եւ կ'օձտէ այն շաւղէն, զոր իւր առջեւը յառաջաբանին մէջ գծէ,, (էջ 1): Ասոնց վրայ աւելցնելու է լեզուն, որուն վրայ արդէն խօսք բացուեցաւ:

Ձեռագիրներ. Հ. Ալիշան իւր հրատարակութեան համար ունեցած է ձեռքին տակ երեք ձեռագիր «նօտրագիրք ժէ. դարու. բազմասխալք եւ թերաբանք եւ ոչ մին ի նոցանէ չին կամ զգաստ գրչութիւն» (էջ Ը): Նոյնպէս

¹ Հմմտ. էջ 185, 200, 217, 224:

Նորագոյն գրչութիւն մը եղած է այն ձեռագիրն, որուն վրայէն լոյս տեսած է Ո. Յովհաննիսեանի հրատարակութիւնը: Այս ձեռագիրը շատ նման եղած է Մ. Էմինի օրինակին: Դիւլորիէ կը յիշէ օրինակ մը, որ սեփականութիւն եղած է Յովհ. Չամուրճեանի: Ասկէ ծագած ըլլալու է մեր Թ. 328 ձեռագիրը: Բացի վերոյիշեալէն մեր Մատենադարանին մէջ կան ուրիշ երկու ձեռագիրներ, մին Թ. 124 գրուած 1603ին Գրիգոր Կամախեցւոյ ձեռքով եւ միւսը Թ. 574, օրինակուած 1601ին՝ շատ հին սկզբնագրէ մը: Կիրակոսի պատմութեան ճշգրիտ հրատարակման համար շատ կարեւոր են այս երկու ձեռագիրները, մանաւանդ վերջինը: Ասիկա առանձինն ուշադրութեան արժանի է եւ ունի ինչ ինչ կէտերու մէջ կարեւոր խոտորումներ եւ այն նոյն իսկ գլխակարգութեան մէջ: Այսպէս Կոստանդին Կաթողիկոսի կանոնական հրամաններու եւ կոնդակին մասը, որ տպագրին մէջ ԼԹ—ԽԱ գլուխները կը կազմեն, հոս զետեղուած են Գանձակեցւոյն պատմութեան սկիզբը (Թուղթ 27ա—35բ):

Դեռ կը յիշուին ուրիշ ձեռագիրներ՝ ինչպէս Կար. Յուցակին մէջ, Թ. 1661, 1662 (1720էն), 1663, 1664:

Հրատարակութիւնք. Հայերէն բնագիրն առաջին անգամ տպուած է ամբողջական 1858ին՝ Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Տէր-Գէորգեան-Յովհաննիսեանց

Երեւանց. Ի Մոսկվա 1858: Երկրորդ անգամ
հրատարակուած է Ի վեներտիկ 1865 ին, Հ. Ղ.
Ալիշանի հոգատարութեամբ եւ յառաջարա-
նով: Երրորդ տպագրութիւնը կատարուած է
Ղուկասեան Մատենադարանին շարքին մէջ Ի
Տփղիս 1909, որ առաջնոյն վրայէն եղած է
հմտ. էջ 4 եւ Հանդ. Ամս. 1910, էջ 253—
254, մատենախօսական Հ. Ակինեանի: Բաց
աստի ինչ ինչ հատածներ ալ մասնական հրա-
տարակութեամբ յերեւան եկած են, այսպէս
Հ. Ալիշան Հայապատումի Բ. հատորին մէջ
դրոշմել տուած է մի քանի կտոր: Նա նոյնն
ըրած է նաեւ վարդանի Պատմութենէն եւ
Լուծմունքէն:

Թարգմանութիւնք. Brosset, Deux hi-
storiciens arméniens, I, Kiracos de Gandzac,
St. Pétersbourg 1870: Մասնական *Թարգմա-
նութիւններ եւ տեղեկութիւններ տուած են՝*
E. Dulaurier, Extrait de l'histoire d'Arménie
de Guiracos de Kantzac Ի գիրք Recueil des
histoires des croisades I, Paris 1869, (411—
430) եւ Les Mongoles d'après les historiens
arméniens' I, Extrait de Kiracos de Gan-
dzak, Journal Asiatique 1858, p. 192—255,
426—473 եւ այլն¹. Klaproth, Aperçu des
entreprises des Mongols, Nouveau Journal
Asiatique XII., 1833, p. 193—214, 273—
305. Brosset, Additions et Éclaircissements

¹ Գործքիս մասին հմտ. Երեւակ Թերթը 1859,
էջ 358—365:

à l'histoire de la Géorgie, St. Pétersbourg 1851, p. 412--437. Extrait de Kiracos. *Պատկանեան ալ իւր «Պատմութիւն Մոնգոլաց հայ պատմագրաց քով» ռուսերէն երկին մէջ շատ մը հատածներ կիրակոսէն հրատարակած է (ի Պետերբուրգ 1874):*

Մեր Մատենադարանի թ. 32 ձեռագրին եւ Հ. Ալիշանի տեսած Սեւ Լերին վանքերու մէջ գրուած ձեռագրի մը մէջ կայ հատուած մը. «Միւս եւս պատմութիւն սքանչելի վարդապետին Սխիթարայ¹», Հոս կը պատմուին Մխիթ Գօշի 1196 (ըստ մեր թ. 32 ձեռագրին 1191) թուին եւ յաջորդ տարիներուն գործած հրաշքները:

Վերջը կը գտնուի հետեւեալ յիշատակարանը. «Եւ ես Կիրակոս պատմագիր բանի սպասաւոր եւ աշակերտսուրբ վարդապետին Սխիթարայ, որ մականուամբ Գոշ կոչուի, ականջով իմով լուսայ եւ աչօքս տեսի զայսքան սքանչելիսս եւ ձեռօք իմովք գրեցի զատ ի պատմութեանց իմոց եւ եդի ընդ սուրբ նշանին եւ յատուկ կայ գրեալ ընդ սկուտեղին որ ամփոփեցան ի տաճարին Ս. Աստուածածնի»:

Գործոյս Գանձակեցւոյ գրչին պտուղ ըլլալը կը մնայ երկբայական: Հ. Ալիշան վճռական չէ իւր տեսութեան մէջ նկատմամբ հարազատութեան հատուածիս (Յոջան., էջ Թ.), մինչդեռ

¹ Հրտ. Հ. Ալիշան, Կիրակոսի Պատմութեան ետեւն, էջ 237-243: Անարժէք գործք մըն է:

Brosset համարձակ կը բարբառի. « Կը կարծեմ թէ գրութիւնս մեր Կիրակոսին գրչէն չէ, թէեւ հեղինակը ինքզինքը « Ես Կիրակոս պատմագիր, կը կոչէ եւ այն յատկապէս անոր համար, որ նա ինքզինքն այնպէս կ'արտայայտէ » (Deux hist. arm., p. VII).

Ճիշդ է Գանձակեցին ժամանակ մը Մխիթար Գօշի դպրոցն ուսած է եւ երկարատեւ Գետկայ մէջ իջեւանած. բայց ապրած է Մխիթարայ աշակերտներու խնամքին տակ: 1200—1210ի շրջանին ծնած մանուկ մը չէր կրնար ականջով լսել եւ աչքով տեսնել ու գրել 1213ին վախճանած Ուսուցչի մը գործերը:

Գուցէ հատածս վերաբերի Կիրակոս Արեւելցւոյ, Յայսմաւուրքի խմբագրողին, որ ստուգիւ աշակերտած է Մխիթարայ:

Կիրակոսի կենսագրութենէն մեզի քիչ բան ծանօթ է, ինչպէս տեսանք: Անոր գրականութեան այգին ալ շատ բեղմնաւոր եղած չէ¹ եւ սակայն Վարդան զինքը մեծապէս կը դրուատէ: Զանկա կ'անուանէ « Հօրն համանման », այսինքն Վանականի: Հ. Ալիշան այս նմանութիւնը չափազանց կը գտնէ. « Ոչ միայն ոչ տեսանեմ ժամանեալ զնա այլ եւ բազում ասպարիզօք բացակացեալ » (Յոջբ. Բ): Սակայն կը

¹ Կիրակոս ծանօթ էր թաթարական լեզուին եւ ինչպէս ինքնին կը հաւաստէ իւր գերութեան ատեն դպրի գերը կը կատարէր (129—135): Ասոր ապացոյց է թաթարական բառերու հաւաքոյթ մը, զոր իւր պատմութեան մէջ յառաջ բերած է, հմմտ. « Վասն ցուցման կերպարանացն թաթարին բացատրութիւն սակաւ », էջ 149:

յաւելու նոյն հելլենակը. «Բայց այս զի թերեւս զի չունիմք ի ձեռին ապացոյց գիտութեան եւ հանճարոյ կիւրակոսի», Որչափ ինծի հաւանական կը թուի Արեւելցի վարդապետն իւր այս համեմատութիւնը հոս գրական արդիւնքներու տեսակէտով չէ ըրած: Այլ ասով ակնարկած է Գանձակեցւոյ ներքին կեանքը, զոր անցուցած է անիկա վանքերու մէջ եւ միայն ծանր հարկին ստիպուած է այդ վայրերէն մեկնիլ:

Դ.

Մ Ա Ղ Ա Ք Ի Ա Ա Ր Ե Ղ Ա Յ Ի

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՍՆ ԱԶԳԻՆ ՆԵՏՈՂԱՑ

Ունինք գրութիւն մը՝ «Պատմութիւն վասն Նետողաց ազգին», որ մեր առջեւ կը պարզէ թաթարներու քառասունչորսամեայ բռնակալութեան պատմութիւնը՝ սկսելով անոնց գլխաւորարար Հայաստան ըրած ասպատակութիւններէն:

Այն ստոյգ է թէ երկասիրութեանս հեղինակը Յովհաննէս Վանականի աշակերտներէն մին է: Վասն զի ստէպ կը հանդիպինք հոն այսպիսի ակնարկութիւններու. «Ի դառն ժամանակիս փայլէր իբրեւ զարեգակն սուրբ. հոգի վարդապետն մեր Վանականն յերկիրն արեւելեան երկրորդ արեւելք անուանեալ, էջ 12: «Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ փոխեցաւ ի Գրիստոս աւագ եւ փառաւոր վարդապետն մեր Վանականն եւ սուգ մեծ եթող մեզ եւ ոչ միայն մեզ աշակերտելոցս նմա¹:

¹ Մաղաքիա արեղսյի Պատմութիւն վասն ազգին Նետողաց ի լոյս ընծայեաց Գ. Պ. Ս. Պետերբուրգ 1870. էջ 12:

Սակայն անստոյգ կը մնայ թէ վանականի որ աշակերտին գրչին բեղնաւորումն է այն: Գրութենէս երկու տպագրութիւն կայ եւ երկուքին խորագրին մէջ ալ տարբեր հեղինակներ կը ներկայացունին: Պատկանեանին հրատարակութեան մէջ ընծայուած է Մաղսիւքիա արեղայի, իսկ երուսաղէմեան հրատարակութիւնը զայն Վարդան Պատմչին կը վերագրէ: Ո՞վ է ասոնցմէ գործոյս հարազատ ծնողը: Նախ խօսինք վարդանայ նկատմամբ: Երուսաղէմեան հրատարակութեան յառաջաբանին մէջ կը գրուի. «Առաջին հատոր նշխարացս Հայ մատենագրութեան փութամբ ի լոյս ընծայել, որ պատմէ զծագմանէն եւ զբարոյից եւ զպատերազմաց թաթարաց: Եւ գրեալ է վարդանայ պատմչի... ի 1247 եւ ընդօրինակեալ 1272...: Օրինակս չունի առանձին յիշատակարան զգրողէն, սակայն ի լուսանցս օրինակին ուրեք ուրեք տեսանի գրեալ նովին ձեռագրով Ողորմեա՛ տէր վարդանա ծառայի քո: Նա՛ եւս կից է օրինակս Միխայէլի Ասորւոց կաթողիկոսի թամանակագրութեանն, որ յայտնի թարգմանութիւն է նորին վարդանայ ի յիշատակարանին ծանուցեալ: Եւ լեզու եւ ընթացք պատմութեանն իսկ վկայեն զսանդրին լինել հեղինակութիւն... եւ մասն համարի պատմութեան Հայոց»:

Ապացոյցներս տկար կ'երեւան ինծի: ... Լուսանցքներու մէջ յիշատակուած վարդան անուն անձը կարելի չէ ըստ իս՝ նոյնացնել վարդան Պատմչի հետ, այլ այդ՝ «Տէր վարդան»ը յի-

շատականին մէջ անուանուած վարդան փափակալն է, որ կամակից կ'ըլլայ գործքին օրինակութեան, զոր ի գլուխ կը հանէ Գրիգոր «սպասաւոր բանին»: Գրի նոյնութիւնը հոս նկատի չի կրնար առնուիլ, այլազգ հակառակ Գրիգորի յայտնի վկայութեան՝ պիտի ըսուէր թէ Գրիգոր զայն չէ օրինակած:

Բ. Նոյնպէս՝ որովհետեւ Միխայէլ Ասորւոյ ժամանակագրութեան ետեւը զետեղուած է գրութիւնս, ասկէ կարելի չէ հետեւցնել թէ նոյն հեղինակին գրչէն ելած է նաեւ սկզբնագիրը:

Գ. վարդանի Պատմագրութեան եւ Նետողաց պատմութեան լեզուներն իրարմէ չափազանց տարբեր են: Դուրս հանելով Հուլաւու խանի տեսութեան պատմութիւնն եւ ուրիշ մէկ քանի փոքր հատածներ՝ վարդանայ լեզուն պարզ է եւ մաքուր, մինչդեռ Նետողաց պատմութեան հեղինակը ռամկօրէն լեզուին մեծ ներկայացուցիչներէն մին կը հանդիսանայ, ինչպէս արդէն Հ. Ղ. Յովհնանեան ուշադիր եղած է¹:

Դ. Պատմութեան մէջ եղած նմանութեանց մասին ընդ հուպ կը խօսիմ: Այսպէս Երուսաղէմեան օրինակին Հրատարակչին ապացոյցները մերժելով անուղղակի մերժած կ'ըլլամ նաեւ վարդանայ այդ գրութեան հեղինակ ըլլալը: Բայց ուղղակի ապացոյցներ փնտռենք:

Հետեւեալ կէտերը զիս կը համոզեն թէ՝ վարդան այդ երկը շարադրած չէ:

1 Հետազօտութիւնք, էջ 242 եւ 152-55.

«. Վարդանայ Հայոց պատմութեան եւ
Նետողաց ազգին պատմութեան մէջ կան պատ-
մական եւ աշխարհագրական հակասութիւններ:
Քանի մը հատ յիշատակելով կը գոհանամ:

Նետողաց Պատմութիւն.

Էջ 5.

Ձայս լուեալ թագաւորն
Վրաց զհամբաւ գալոյ Տա-
թարին եւ ընդդէմ նոցա
կա հեծելով է դուռն Բե-
ր ինչ ի պատեաց զձին
Աթաբակ Իւանէի (Հ. Սի-
դորա). զի յայնմ ժամա-
նակի Բեթալ էր Բախարն
Վրաց Լուեալ:

Էջ 13.

Ի ՈՅԸ ԲԻՆ Հայոց զօրա-
ժողովեալ Բանչուսուինն
գլխաւորն Տաթարին եկն ի
վերայ Վարնոյ քաղաքին
բազմութեամբ եւ ածեալ
ի հիսար ամիս երկուս ա-
ռին:

Էջ 15.

Յարձակեցաւ ի վերայաշ-
խարհին Հռոմոնց, առին
եւ շիրշիայն յառաւելայն
եւ թողին շահնայ, որին
եւ շիրշիայ... ապա ար-
ձակեցան ի վերայ Սիբուրիայ
եւ գործով առին զնա:

Հայոց Պատմութիւն.

Էջ 142.

Ձորոց զհետ մտեալ ա-
մենայն ուժով Լուեալ հա-
սանէ առ Բեթալ Վրաց
եւ պարտեալ ի նմանէ ապ-
րի փախստեամբ հանդերձ
Իւանէի:

Էջ 147.

Արդ է վն հարիւր իննսուն
եւ Բեթալ Հայոց Բաչու-
սուին փախեաց զիշխանու-
թիւնն Չարփաղանին եւ
էառ զՎարնոյ քաղաքն:

Էջ 147.

Եւ զանուանի քաղաքն
(առին) շիրշիայն ապա
Սիբուր... ապա շիրշիայ:

Էջ 21.

Եկն մարախ սաստիկ եւ Յեօն հարեւր է- Դ
եկեր զամենայն աշխարհս Խաչն մարախ եկն ի վերին
արեւելից... եւ այս եղեւ ի աշխարհս Հայոց:
Թուականութեան Հայոց 2:

Էջ 23.

Իսկ զկնի այոցիկ եւ հա- Յեօն հարեւր է- Ն-
սանելոյ Թվականին Հայոց Խաչն եկն Հուլաւոյն...
22 եկին յարեւելից... եւ ի վերայ Պարսից:
են անուանք նոցա այս.
առաջին եւ մեծն ի նոցանէ
Հոյլաւու¹:

Էջ 149.

Այս տարբերութիւնները կը ցուցնեն թէ
երկու պատմագրութիւններս միեւնոյն անձի
գործք չեն կրնար ըլլալ:

Ք. Չափազանց նմանութիւնը, որ կայ Մի-
խայէլի Թարգմանութեան ետեւը վարդանէն
դրուած յիշատակարանին եւ Նեփողաց պատ-
մութեան մէջ, յայտնի ապացոյց է, որ վերջինս
Արեւելցի վարդապետին չի վերաբերիր, վասն
զի այն ատեն կրկնաբանութեամբ կը բժաւորուի
Մեծ անձը: Փոքրիկ նմոյշ մ'ալ այս նմանու-
թենէն:

Պատմութիւն Նետողաց. Յիշատակարան Միխայէլի.

Էջ 3.

Էջ 614.

Իսկ սուրբն Ներսէս ասէ եւ ասէ զնոսա սուրբն
զսա ի մնացորդացն Հագա- Ներսէս իմացորդացն Հա-
րու խառնեալ ընդ ազգին գարու եւ Ասորիք ասեն

¹ Անուններու տարբերութիւնները զանց կ'առնում
յիշատակել:

(Ըջ 3.)

(Ըջ 614.)

Գովգաց որ ի Թորգոմայ, զնոսա Թորգոմեանս յայտ
որք ունին Ակիւթեաց մասն
երկրի, սկսանի յԱթլ գե-
տոյ առ Խմաւոն լեռամբն
ձգեալ մինչեւ ի ծովն Կազ-
բից: Ուր բնակեալ են ազգ
խգ. որք խուժական անու-
ամբ կոչին խուժ եւ դուժ...
եւ գլխաւորին ամենեցուն
ասի բուշխ եւ յազգացն
այնոցիկ միւսոյն ասի Թու-
ղարք, զոր կարծեմք, Թէ
այս է որ ասին Թաթարք:
Եւ որպէս յոմանց ի նո-
ցանէ լուաք, ելին ի Թուր-
քաստան աշխարհէն իւրե-
անց ազգն այն եւ մեկնե-
ի կողմ ինչ մասին յարեւե-
լեայց եւ կային անդ աւա-
զակութեամբ, վայրաբնակք
եւ յոյժ աղքատք եւ բա-
զում ժամանակս եւ պաշ-
տօն ինչ ոչ ունէին, բայց
միայն պատկերս Թաղեայ,
զոր տակաւին կրեն ընդ
ինքեանս ի պէտս կախար-
դութեան: Բայց ընդ արե-
գակն զարմանային:

զնոսա Թորգոմեանս յայտ
է խառնեալ ազգին Գով-
գայ որ ի Թորգոմայ ընդ
զարմն Հագարու, որք ունին
ՂԱկիւթի մասն աշխարհին,
որ սկսանի յԱթլ գետոյ
եւ ձգի առ Խմաւոն լեռամբն,
ուր բնակեալ են ազգք
քառասուն եւ երեք, որք
խուժական անուամբ կոչին
յիւրեանց լեզուս եւ գլխա-
ւորն նոցա բուշխ անուանի
եւ անուն միոյ ազգին Թու-
ղարք ասի, զոր կարծեմ
Թէ այս են Թաթարքս. Եւ
որպէս լուաք յոմանց ի նո-
ցանէ, եթէ ելին առաջինք
նոցա ի Թուրքաստան աշ-
խարհէ եւ մեկնեցան մինչեւ
ի կողմն արեւելեան եւ կային
ազգատութեամբ ի գործս
աւազակութեան եւ պաշ-
տօն ինչ ոչ ունէին. բայց
ընդ արեգակն զարմանային,
եւ ի պատճառս հմայու-
թեան ունէին ինչ պատ-
կերս Թաղեայ. զորս տա-
կաւին կրեն ընդ ինքեանս:

Գ. Թէ Վարդան Արեւելցին չէ Նետողաց
պատմութեան գրողն՝ երրորդ ապացոյց մը կը
քաղուի այս իսկ գրքէն. էջ 12 կը գրուի.
“Նոյնպէս եւ գովելի աշակերտքն իւր Վարդան
եւ Կիրակոս, Առաքեալն եւ Յովսէփ խաչանման

բաժանեալ զաշխարհն արեւելից լուսաւորեցին», Դարձեալ 52 էջին մէջ կայ. «Ի թուականին Հայոց 21 փոխեցան ի Քրիստոս փառաւոր վարդապետքն Հայոց վարդան եւ Կիրակոս», վերջին խօսքիս վրայ այնչափ շատ չեմ ծանրանար, վասն զի Երուսաղէմեան հրատարակութեան մէջ կը պակսի, բայց առաջնոյն ոյժը մեծ է, մանաւանդ երբ վարդան «փառաւոր աշակերտ» կը կոչուի, որովհետեւ անոր պէս անձ մը ինքզինքն այսպէս պիտի չգովէր:

Դ. Ի վերջոյ պիտի յաւելում թէ Նետողաց պատմութեան մէջ կան դէպքեր, որոնք 1269 — 1271 էն ետքը հանդիպած են եւ այս միջոցին վարդան արդէն վախճանած էր:

Այսպէս ոչ արտաքին եւ ոչ ներքին ապացոյցներ ունինք գրութեանս հեղինակ Արեւելցին վարդան դնելու:

Արդ ո՞վ է հարազատ գրիչն երկիս:

Հ. Չամչեան¹ եւ անոր հետեւելով Բ. Պատկանեան², Բրոսէ³, Հ. Ղեւոնդ Յովնանեան³, Ջարբանէլեան⁴ եւ Ալիշան⁵ մատենական գրիչը կ'անուանեն Մաղաքիա արեղայ:

Անձ մը, որուն պատմութիւնը թանձր քողով ծածկուած է: Վարդան, Կիրակոս եւ Ստ. Օրմէլեան, որոնց կը պարտինք Յ. Վանա-

¹ Պոմ. Հյո. Ա, էջ 16. Գ. 187:

² Հմմտ. իրենց թարգմանութիւնները:

³ Հետազօտութիւնք, էջ 239:

⁴ Պոմ. Հայկ. դպ., հտր. Բ, 1878, էջ 152:

⁵ Հայապատում Ա., էջ 278:

կանի աշակերտներու անունները, չեն յիշեր Մաղաքիա անուն անձ մը: Չամչեան թէ ինչ աղ-
րիւրէ գիտէ զայն, այդ ինծի կը մնայ անծանօթ:

“Նետողաց պատմութեան” հեղինակն ապրած ըլլալու է ժամանակ մը առ ոտս վանականի եւ ապա քաշուած վայր մը ու հոն օգտուելով վարդանի եւ Կիրակոսի պատմութիւններէն ու Միխայէլի թարգմանութեան կցուած յիշատակարանէն գրած է Թաթարաց պատմութիւնը՝ հիւսելով իւր անձնական փորձառութիւններն ու ծանօթութիւնները: Լեզուն եւ ժամանակակից պատմագիրներու համաբաժին յարգանքն առ Հեթում թագաւոր (1224—1268) ու Կոստանդին Կաթողիկոս եւ սէրն առ Յովհաննէս վանական ու անոր աշակերտները կ'ապացուցանեն թէ գրութիւնս ԺԳ.—ԺԳ. դարու գործք է: Նոյն ապացոյցը կ'ընձեռէ եւ նիւթը:

Պատմագրութիւնս ունի իւր յատուկ արժէքն ու կարեւորութիւնը: Թաթարական պատմութեան համար մանաւանդ շատ թանկարժէք է եւ շահաւէտ:

Չեռագիրներ կը գտնուին վենետիկ Միսիթ. Հայրիրու քով եւ Երուսաղէմ:

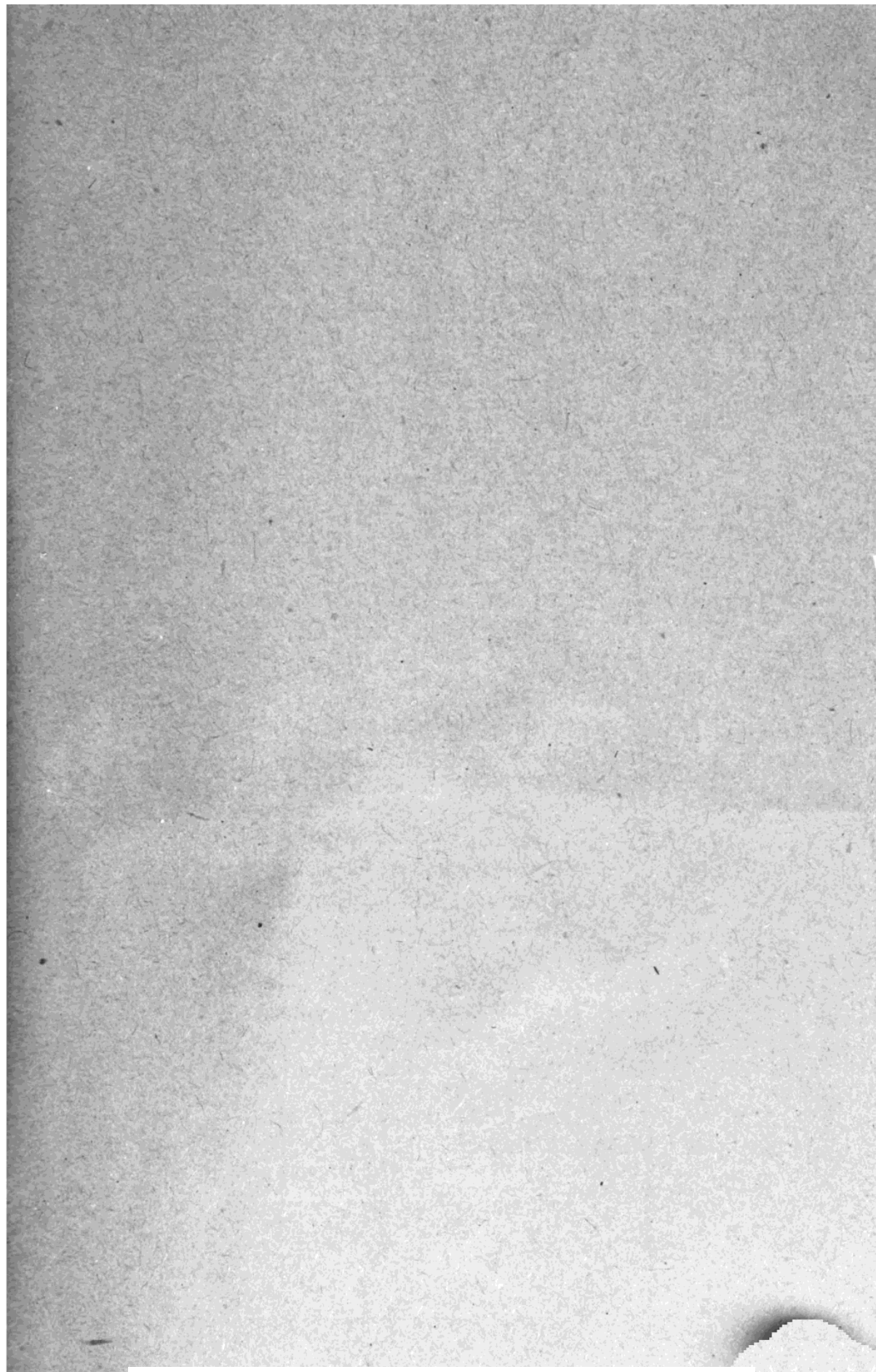
Հրատարակութիւնն ունեցած է երկու անգամ ի պետերբուրգ 1870ին եւ յերուսաղէմ 1870ին:

Թարգմանութիւններ կատարած են Բրոսէ գաղղիներէն լեզուաւ 1851ին եւ ռուսերէն լեզուաւ Պատկանեան 1871ին:

“Նետողաց պատմութեան” հեղինակով
կը փակեմ մատենիկս: Չեմ խօսիր վանականի
միւս աշակերտներու վրայ, վասն զի թէեւ
անոնցմէ ոմանք ալ հեղինակաւոր եւ արդիւնա-
շատ անձինքներ հանդիսացան, բայց գրական
արգասիք մը չունին: Կարելի էր խօսիլ Իսրայէլի
մասին, սակայն որովհետեւ անոր աշակերտու-
թիւնն ալ հաւանականութեան սահմանին վրայ
կը մնայ՝ զինքն ալ նկատողութեան չեմ առնուր:

 UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 06023 6042

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԸՐԱՆ

- 2Ա. Տաշեան Հ. Ե. Վ., Պոնտական ուսումնասիրութիւնք: Մասն Ա. Հետազօտական ուղեւորութիւն ի Պոնտոս. Ե. Գ. Կ. Անդերսընի: Մասն Բ. Ուղեւորութիւն Նախօսական հետազօտութեան ի Պոնտոս եւ ի Փոքր-Հայս. Փր. եւ Եւգ. Կիւմին Եղբարց: 1919: Էջ Է+420: Ֆր. 8.—
- 2Բ. Փերհաթեան Հ. Պ., Յուցակ Եւրոպական-Հայկական հրատարակութեանց 1896-1910: 1919: Էջ Է+273: Ֆր. 6.—
- 2Գ. Գալեմքեարեան Հ. Գր. Ժ. Վ., Նորագոյն պղքերը Եզնկայ Կողբացոյ: 1919: Ֆր. 3.—
- 2Դ. Խաչաթեան Բ., Արարացի մատենագրեր Հայաստանի մասին: 1919: Էջ Է+147: Ֆր. 3.—
- 2Ե. Տեր-Պօղոսեան Գր., Նկատողութիւններ Փաստոսի պատմութեան վերաբերալ: 1919: Էջ 126: Ֆր. 3.—
- 2Զ. Ակիւնեան Հ. Ն. Վ., Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց Աղթամարայ: Պատմական ուսումնասիրութիւն: 1920: Էջ ԺԱ+200: Ֆր. 4.—
- 2Է. Մատիկեան Դկտ. Հ. Ա., Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւնը ըստ համեմատական կրօնագիտութեան: 1920: Էջ ԺԲ+334: Ֆր. 6.—
- 2Ը. Վարդանեան Հ. Ա., Նիւթեր հայերէն բառագրութեան: 1920: Էջ 80: Ֆր. 3.—
- 2Թ. Վարդանեան Հ. Ա., Յերոնիմեայ վասն ի քսան եւ յերկուս գիրս առ ի Հեքրայեցոց զպատմութիւնս բաժանելոյ: 1920: Էջ 82: Ֆր. 3.—
- Ղ. Տաշեան Հ. Ե., Հայ քնակչութիւնը Սեւ Ժովէն մինչեւ Կարին: Պատմական-ազգագրական հարեւանցի տկնարկ մը: 1921: Էջ 84: Ֆր. 4.—
- ՂԱ. Վարդանեան Հ. Ա., Բառաքնական դիտողութիւններ, Գ: 1921: Էջ 120: Ֆր. 3.50
- ՂԲ. Ակիւնեան Հ. Ն., Հինգ պանդուխտ տաղասացներ: 1921: Էջ 223: Ֆր. 4.—
- ՂԳ. Ոսկեան Դկտ. Հ. Հ., Յովհաննէս Վանական եւ հւր դպրոցը: 1922: Էջ Է+122: Ֆր. 3.50